

SALÉTROMFŐZÉS SZABOLCS MEGYÉBEN A XVI—XIX. SZÁZADBAN

BEVEZETÉS

A salétrom régi magyar vegytani név. A nevet a latin sal nitrum vegytani névből alakították ki¹. A sal nitrum elnevezés pedig a latin nitrum vegytani névből fejlődött.

A sal nitrum név első tagjának, a sal szónak kétségtelenül só a jelentése². A második tagjának a nitrumnak a jelentésével kapcsolatban azonban már bizonytalanság mutatkozik. A közkezen forgó latin—magyar szótárak szerkesztői például nem voltak egy véleményen róla. Mindössze két nagyon jól ismert szótár szerkesztőjére utalok itt. Számukat nagyon könnyen sokszorosukra lehetne emelni. Páriz Pápai Ferenc 1767-ben kiadott szótárában egyaránt a salétrom jelentéssel közölte a nitrum és a sal nitrum szavakat. Finály Henrik ellenben az 1884. évről keltezett szótárában már egyformán a természetes szikso értelmet tulajdonította nekik³.

A különböző nyelvtörténeti szótárak szerkesztői — Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond és Zolnai Gyula (itt is csak néhány nevet említek meg) — a nitrum és sal nitrum szavakkal kapcsolatban Páriz Pápai Ferencel teljesen egy véleményen voltak⁴.

Azt hiszem, nem tévedek, ha a Finály Henrik-féle véleménynek a Páriz Pápai Ferenc-féle véleménytől való feltűnő eltérését egyebek közt a salétromtermelés időközbeni megszűnéséhez kapcsolódó érdeklődéscsökkenéssel magyarázom.

A kérdés azonban még bogozódik azzal, hogy egy régi vegytani könyvben, a Roscoe—Schorlemmer—Lengyel-féleiben, a nitrogén elemnevet a salétromképző jelentéssel találjuk meg. Ezzel ugyanis a salétrom értelem a nitrum névnek magának tulajdonítódott⁵.

Egy újabb munka, Erdei-Grúz Tibor munkája szerint a kálisalétro-

¹ *Bárczi Géza*: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941. 265.

² *Páriz Pápai Ferenc*: Dictionarium Latino—Hungaricum. Szeben, 1767. 495.

³ Az első adat *Páriz Pápai* említett szótárában, a 275. és 495. lapokon. A második *Finály*nak A latin nyelv szótára című könyvében az 1310. és 1747. hasábkon.

⁴ *Szarvas és Simonyi könyve* a Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Budapest, 1891. 1502. hasáb: Salétrum, salnitron, saretron, nitrum, sal nitri, salpeter, eresztett salétrom. Salétromos: nitrosus. Nitratus. Salétromos főző vasüst. — *Zolnai* munkája: Magyar oklevélszótár Bp. 1906. 827 h: Salétrom: nitrum, sal nitri.

⁵ A könyv címe: A vegytan elemei. Szerzője *Roscoe H. E.* Németre fordította *Schorlemmer Károly*. Ebből magyarra fordította *Lengyel Béla*. Megjelent Pesten, 1871-ben: 41. lap.

mot is nevezték nitrumnak⁶. A névnél tehát sorozatos jelentésváltozással kell számolni.

A nitrum minden valószínűség szerint egy nitrogénből és oxigénből kialakult NO_3 képlettel bíró atomcsoportnak a neve, amely a kálium, nátrium, kalcium (mész) stb. nevű elemek atomjaival való egyesülése után kálium-, nátrium-, kalcium- stb. -nitráttá válik.

Mivel azonban ezeket a nitrátokat a salétromsav (HNO_3) sóinak tekintik, salétromsóknak is mondják. Ilyen sók: a káliumnitrát vagy kálisalétrom (KNO_3), a nátriumnitrát vagy csillei salétrom (NaNO_3), a kalciumnitrát vagy mézsalétrom vagy norge- (norvég-) salétrom ($\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$) stb.

Ezek a sók a talajban természetes úton is létrejöhetnek.

Az egykori Szabolcs megye talajában a már fentebb említett salétromsók leggyakoribbak. Ezek közül pedig a múltban legkeresettebb volt a kálisalétrom. Nélkülözhetetlen alapanyaga volt ugyanis a puska-porgyártásnak. Azért mesterségesen is igyekeztek létrehozni. Szabolcsban is sokan termelték. Mint legismertebbet nevezték azután salétromnak.

Erre való tekintettel vettem tanulmányom címébe a kálisalétrom név helyett a salétrom nevet. És erre való tekintettel használom ezt — különös kivételektől eltekintve — a tanulmány szövegében.

A salétrom (kálisalétrom) vegyi képlete — mint már mondtam — a KNO_3 . Eszerint a kálium, a nitrogén és az oxigén vegyi egyesülése révén jött létre. Benne egy kálium-, egy nitrogén- és három oxigénatom van. Ezek együtt alkotnak egy salétrom molekulát. A mondott atomok egyesülése természetes vagy mesterséges úton egyaránt végbemehet. Előbbi esetben az emberi munka a termelt salétrom begyűjtési és tisztítási műveleteire szorítkozik. Utóbbi esetben már a vegyületet is az ember hozza létre.

Tanulmányomban a salétrommal — a salétrom létrejövetele lehetőségeivel — nem foglalkozom általában. Ha megyém (a régi Szabolcs megye) területéről adat kerül elő, egyformán vizsgálat tárgyává teszem. Ezzel szemben idegen földek különlegességeivel, például az indiai salétrommal vagy a levegőből gyártott salétrommal nem foglalkozom.

A szabolcsi salétromfőzésről egy 1620. évi az első s egy 1881. évi az utolsó adatom⁷. Az 1620. évi okiratos adatból kitűnik az, hogy a salétromfőzés a megyében, az említett évben már fejlett népi iparág volt. Így a legnagyobb valószínűséggel el lehet mondani, hogy Szabolcs megye területén már a XVI. században is űzték a salétromfőzést.

A körülmények mérlegelése után pedig tényként is el lehet fogadni, hogy a salétromfőzésnek a megyében való meghonosítása Nagyikálló

⁶ Vegyszerismeret. Budapest 1943.

⁷ Az első adat a nyíregyházi Állami Levéltár Szabolcs megyei anyagában: Fasciculus Actorum Numerus 22. 1620-as jelzésű okiratában. Második adat Büd (Tiszabüd) 1868. évről keltezett tagosítási térképén. Ez a térkép a nyíregyházi Jósa András Múzeum térképgyűjteményében található. Rajta egy salétromfőző hely (salétromszerű) körvonala fel van tüntetve. Így bizonyoságnak lehet tekinteni arra, hogy a tagosítás idejében még használatban volt.

vára fokozódó védelmi jelentőségével s e vár véghegyé való nyilvánításával kapcsolatban, az 1574. év táján történt⁸.

Egyik nagyon fontos bizonyítéka ennek az is, hogy a szabolcsi salétromfőzés központja Nagykállóban, sőt a kezdet kezdetén a nagykállói várban magában volt. Innen látták el tanáccsal a salétromfőzőket. Itt váltották be a többé-kevésbé kész salétromot.

A megye területe a XVI. század végi—XIX. század eleji időszakban más volt, mint volt a mai nemzedékek nagy többségének az életében. Északon, keleten és délen messze túlhaladta a XIX. század végi—XX. század eleji megyehatárt. Különösen az utolsónak említett határrészen, a délin, ahol mint határmenti községeket Érmihályfalvát, Érkenézt, Ábrahámot, Szovátot, Földest, Sápót, Tetétlent, Nádudvart, Püspök-ladányt, Egyeket és Csegét is hozzá számították⁹. Viszont a megye határvonala által körülzárt Nánást, Dorogot, Hadházt és Böszörményt, mint hajdúvárosokat, belőle kirekesztették.

A salétrommal kapcsolatos munka összességét a népnél az említett időszakban salétromfőzésnek mondták. Tanulmányom címébe is ilyen értelemben vettem be ezt a szót. A tárgyat elsősorban különben is népi vonatkozásban vizsgálom.

AZ EGYKORI SZABOLCSI SALÉTROMFŐZŐ KÖZSÉGEK NEVSORA

Szabolcs megyében a XVI. század végétől a XIX. század elejéig a következő községekben főztek salétromot: Acsád¹⁰, Ajak¹¹, Apagy¹², Bács¹³, Bátor¹⁴, Bercel¹⁵, Béltek¹⁶, Bogát¹⁷, Bogdány¹⁸, Büd¹⁹, Csege²⁰,

⁸ A kállói várkastély (castellum) véghegyé való nyilvánításáról az 1574. évi törvény 5. cikkelye szól. Ebben olvasható, hogy a várkastélyt „csak minapában” (tehát nem régen) építették fel. Lásd Márkus Dezső: Magyar törvénytár. Bp. 1899. 1526—1608-as kötete 637.

⁹ Ábrahám: Ma Nyírábrány.

¹⁰ A fejezetben felsorolt községnevekhez bizonyítékként csak egy-egy adatot csatoltam. Ezek kiválogatásánál azon voltam, hogy az általam ismert adatok közül a legrégebbekre mutassak rá. Ezzel a vidéki kutatómunkát igyekeztem megkönnyíteni. Az első helyen említett Acsád községnek Nyíracsad ma a neve. 1827. évi 34. törvénycikkkel lett Szabolcshoz csatolva. — Forrás: Nyíregyházi Állami Levéltár, Szabolcs megyei anyag: Fasciculus 23. Act. Numerus 535. 1813. Benne utaltak az 1788. évre.

¹¹ Forrás: Nyh. Áll. Lt. Szab. a: Fasc. 28. N. 234. 1727.

¹² F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 234. 1727.

¹³ Okiratos alakja Bács. Ma Aranyosapáti része. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 25. N. 173, 1724.

¹⁴ Ma Nyírbátor. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132., 1799.

¹⁵ Ma Tiszabercel. F: Vas Imre, Tiszabercel. Nem egészen biztos adat, de mivel a község szódafőzéséről nagyon nevezetes volt, Vas adatát nem tekinthettem egészen lehetetlennek.

¹⁶ Ma Nyírbéltek. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 35. 1786.

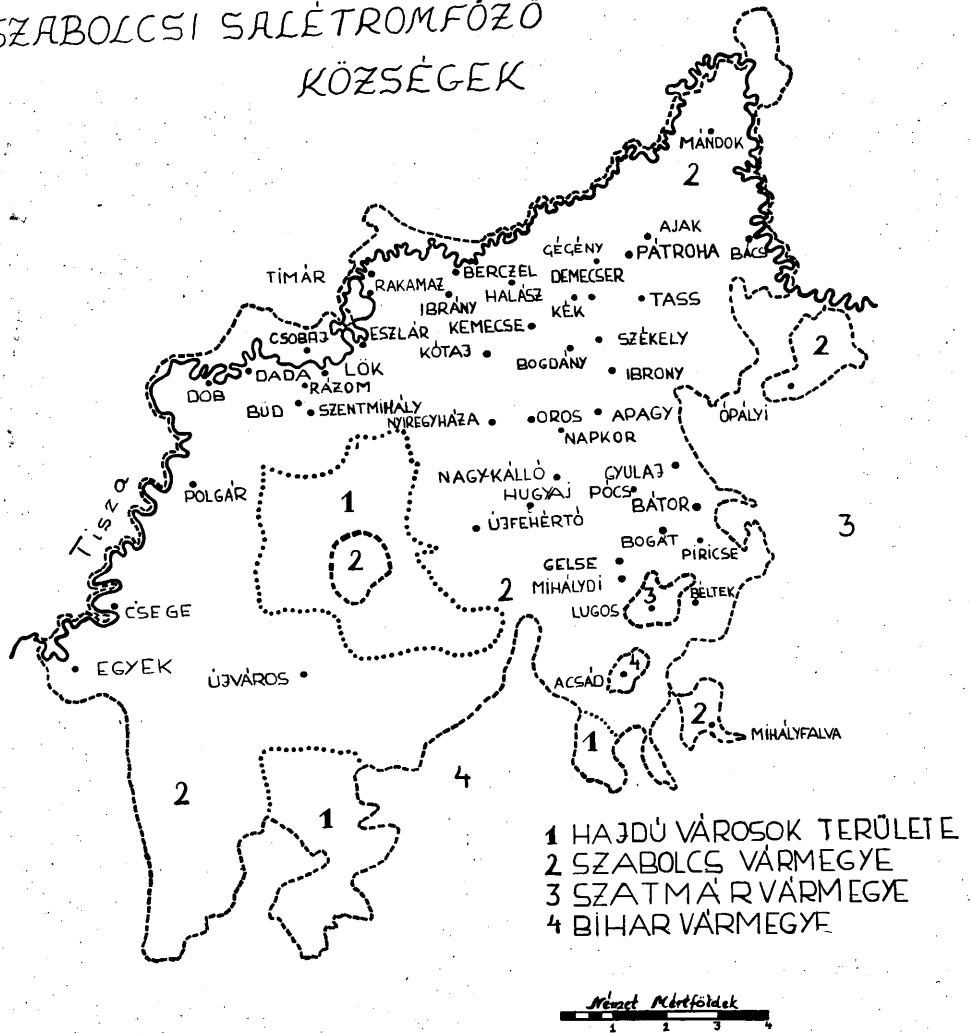
¹⁷ Ma Nyírbogát. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132., 1799.

¹⁸ Ma Tiszavasvári része. F: Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára, közt. Fasc. 64. N. 14. 1704.

¹⁹ Ma Tiszavasvári része. F: Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Debrecen: R 74 jelzésű okirat: Számadási Diárium. 1805.

²⁰ Ma Tiszacsege. F: Nyh. Áll. Lt., Nagykálló község iratai. I. csomó. 1749.

SZABOLCSI SALÉTRÓMFŐZŐ KÖZSÉGEK

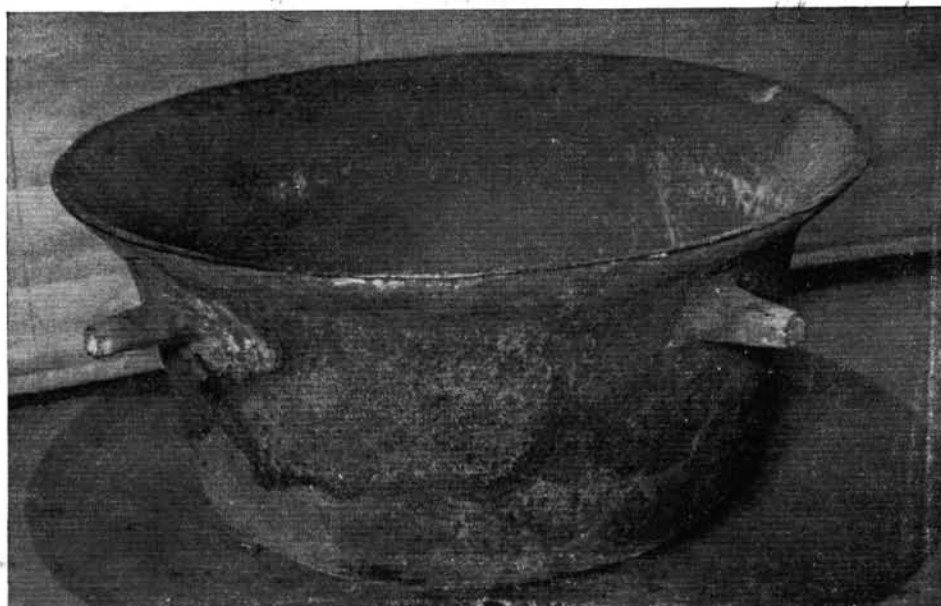
17. kép. Szabolcs megyei salétromfőző községek

Csobaj²¹, Dada²², Demecser²³, Dob²⁴, Egyek²⁵, Eszlár²⁶, Gelse²⁷, Gégény²⁸, Gyulaj²⁹, Halász³⁰, Hugyaj³¹, Ibrány³², Ibrony³³, Kemece³⁴, Kék³⁵, Kótaj³⁶, Lök³⁷, Lugos³⁸, Mándok³⁹, Mihálydi⁴⁰, Mihályfalva⁴¹, Nagykálló⁴², Napkor⁴³, Nyíregyháza⁴⁴, Oros⁴⁵, Ópályi⁴⁶, Pátroha⁴⁷, Piricse⁴⁸, Polgár⁴⁹, Pócs⁵⁰, Rakamaz⁵¹, Rázom⁵², Szent Mihály⁵³, Székely⁵⁴, Tass⁵⁵, Tímár⁵⁶, Újfehértó⁵⁷, Újváros⁵⁸ (17. kép).

A MEGYE EGYETLEN SALÉTROMFŐZÉSI TÁRGYI EMLÉKE

Szabolcs megye salétromfőzési eszközei közül csupán egyetlen öntött vasüstre tudunk hivatkozni, amelyet a nyíregyházi Jósa András Múzeumba szállítottunk be. Így megmaradását biztosítottuk⁵⁹.

- ²¹ F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i. Szám. Diár. 1828.
²² Ma Tiszadada. F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1805.
²³ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 110. N. 167. 1692.
²⁴ Ma Tiszadob. F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1809.
²⁵ F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt. D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1828.
²⁶ Ma Tiszaeszlár. F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár 1823.
²⁷ Ma Nyírgelse. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 32. 1786.
²⁸ F: Szabó József: Salétromtermelés Magyarhonban. A Természettudományi Társulat évkönyve. Pest, 1851. II. k. 1845—1850. 228.
²⁹ Ma Nyírgyulaj. F: Nyh. Áll. Lt., Szab a: Fasc. 28. N. 27. 1786.
³⁰ Ma Nagyhalász. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.
³¹ Ma Érpatak. F: Nyh. Áll. Lt., Szab a: Fasc. 25. N. 1132. 1799.
³² F: Archivum Rákócziánium. Pest, 1873. I. k. 270. 1703.
³³ Ma Nyíribrony. F: Nyh. Áll. Lt., Szab a: Fasc. 5. N. 64. 1704.
³⁴ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
³⁵ Orsz. Lt., Bp.: U és C j. i. Fasc. 64. N. 14. 1704.
³⁶ A XVIII. század végén és a XIX. század elején Keresztút is. F: Zsilinszky Endre—Treitz Péter: A szikes talajok javítása. Bp., 1924. I. rész 116. Ezt az adatot itt a Szemerszky-féle szóbeli adat megerősítésére közlöm.
³⁷ Ma Tiszalök. F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár 1810.
³⁸ Ma Nyírlugos. Az 1827. évi 34. törvénycikkkel csatolták Szabolcshoz. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 16. N. 145. 1810.
³⁹ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 31. N. 241. 1730.
⁴⁰ Ma Nyírmihálydi. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁴¹ Ma Ermihályfalva. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁴² F: Orsz., Lt., Bp., U és C j. i. Fasc. 64. N. 14. 1704.
⁴³ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁴⁴ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 11. N. 417. 1811.
⁴⁵ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.
⁴⁶ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁴⁷ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 234. 1727.
⁴⁸ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁴⁹ F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1805.
⁵⁰ Ma Máriapócs. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁵¹ F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1810.
⁵² Ma Tiszalök része. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁵³ Ma Tiszavasvári része. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 5. N. 65. 1704.
⁵⁴ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 10. 1736.
⁵⁵ Ma Nyírtas. F: Orsz. Lt., Bp.: U és C j. i.: Fasc. 64. N. 14. 1704.
⁵⁶ F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1826.
⁵⁷ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 129. N. 1010. 1796.
⁵⁸ Ma Balmazújváros. F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i. Szám. Diár. 1828.
⁵⁹ Az üstre 1953-ban Gombás András tiszavasvári nyug. igazgató tanító hívta fel a figyelmet. Az üst megszerzése sérfeőlött nehéz volt. A nehézségek elhárítása Csallány Dezső múzeumvezető érdeme.

18. kép. A büdi salétromfőző üst

Az üst a XVIII. század végén készült. Egy Büdön lakó Dogály nevű görög származású kereskedőcsaládnak volt a tulajdona. Alakja hengerded. Szája kihajló peremű. Feneke gömbölyded. Mélysége 67 centiméter. Felső átmérője 125 cm. Mérnöki becslés szerint súlya 6,5 méter-mázsá. Leltári száma 57.66.1.

Az üst a maga nemében egyetlen országunkban (18. kép).

NÉPI SALÉTROMFŐZÉSI HAGYOMÁNYOK, NÉPI SALÉTROMISMERETEK

A régi Szabolcs megye területén nyolc évtizedet meghaladó idő óta nem főznek salétromot. A három emberöltőnyi idő elegendő volt ahhoz, hogy a salétromfőzők kihaljanak. Ezért legföljebb csak ezeknek az embereknek a gyermekeinél és unokáinál tudtam érdeklődni a salétromfőzés feltételei és munkamenete felől.

Ezek kutatására mindössze kilenc egykori szabolcsi községben volt alkalmam. Legelőbb Demecsert kerestem fel. Erről a községről ugyanis sokszor hallottam, hogy benne mindenki (azaz minden paraszti sorban élő ember) főzött salétromot⁶⁰.

A községben különös módon csak egyetlen egy dolgozót, Hegedűs József nevűt, találtam, aki részletesen tudott beszélni a salétromfőzésről. Az illető 74 éves volt.

⁶⁰ Valószínű, hogy ez a felfogás *ifj. Reiszig Ede* Szabolcs vármegye története című cikke alapján terjedt el. Megjelent *Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai, Szabolcs vármegye c. munkában.* Budapest, 1900. 478.

Anyai nagyapja, Tóth László nevű gazdálkodó volt : ő főzött salétromot. Egykori belseje a mai Arany János utcában fekszik. Ennek a belsejnek a kertje termette számára a salétromot. Anyai nagyapjával ugyanegy utcában, sőt ugyanegy sorban lakott a másik (az apai) nagyapja. De ő már nem tudott salétromot főzni. Hogy mi volt ennek az oka, azon nem gondolkodott.

Ő az apai nagyapja egykori belsején lakik, mely az utca 22. száma alatt fekszik. Attól nyugatra esik az anyai nagyapja-féle belsej. A két belsejét három belsej választja el egymástól. A nagyapák belsejeinek udvarai közt nem volt lényeges különbség. Egyformán estek (lejtettek) észak felé. Egyformán homokosak voltak. A belsejéhez tartozó kertek azonban a felszínük tekintetében különböztek egymástól. Anyai nagyapjáié ugyanis lentese (mély) és teknő alakú volt. Vizes (csapadékos) időjárás esetén a közepén megállt a víz. A Tisza árteréhez tartozó demecseri Rétnék a túlradó vize is belefutott. Ilyenkor a tőle nyugatra eső kerteken át csónakon is beveztek. Azért Csónakkiállónak is mondogatták. Hegedűs József apai nagyapja kertrésze azonban már „fentes” (víz által nem járt) és sima volt.

A kerteteket mindkét nagyapjánál nádkerítés választotta el az udvaroktól. A „kertek” maguk nem voltak körülkerítve.

Hogyan munkálta anyai nagyapja a salétromos kertjét, azt Hegedűs József nem tudja. De arra nagyon jól emlékszik, hogy szülei következőket mondták róla : A salétrom fehér színű volt. Olyanforma, mint a „zuzmora”. Alakja is olyanforma volt. Belőle olyan sok jött ki a földből, hogy gereblyefejjellel tolták össze. A salétromot üstben főzték. Üstje a nagyapjának is volt.

A kutatást Búd és Szent Mihály községekből nemrég kialakított Tiszavasváriban folytattam. Itt elsősorban a múzeumunknak salétromfőző üstöt adó budi részen kutattam. Benne két adatközlőm akadt. Az egyik Hunyady József 46 éves általános iskolai tanár, a másik Pap R. János 74 éves dolgozó, a község egykori kondása volt.

Hunyady József hallotta a régi öregektől, hogy Búd községben volt Salétrom utca. Ennek az utcának déli oldalán sorakozó házak régi salétromseprő helyen épültek. A hely mélyebben fekszik a község régi belterületénél. Utóbbin valaha, sajátságosan, trágyából is készítették a kerítéseket. A község belső területe alatt futóhomokföld van.

Papp R. János belseje a Salétrom utca déli oldalán fekszik. Lakóházát a salétrom miatt betonlapra volt kénytelen építeni. Régi lakóházának még kő volt az alapja. A salétrom a kőközökön felszivárgott a vályogfalra, s azt rongálta, mállasztotta. A betonon már nem tud felhatolni.

Jelenlegi lakásában előbb földes volt a ház (szoba) és a pitvar. A salétrom hidegebb (hűvösebb) időben mind a két helyen belepte a „földet”, különösen a pitvar földjét. Ennek a salétromtól fehér színére az ujjával a nevé is rá tudta volna írni.

Házába és pitvarába a közeli földhordó helyről hordta a földet. Azt törekkkel vegyítette, vízzel megöntözte, bunkóval lebunkózta. Felesege pedig lótrágyás mázolófölddel lemázolta, homokkal lehintette. Továbbiakban ezekkel frissítgette. Ha kigödröződött, ezekkel javíttatta.

Házát salétrom ellen már régebben lebetonoztatta. Amikor jónak

látta, elhatározta, hogy pitvara földjét is lebetonoztatja (betonlapokkal lerakattja). A munkára éppen akkor került sor, amikor nála jártam. A pitvar felásott és kihordott földjéből mintát vettem.

A Pap R. János udvarán levő állóverem (földházszerűen megépített burgonyatartó verem) déli végi vályogfalát a salétrom kétévenként elporlasztotta. Azért előző évben a falat benne már téglából készíttette.

Az udvar mögötti térs, füves hely ma közlegelő és közös földhordó hely. Régebben itt is salétromszerű (salétromseprő hely) volt. Innen is vettem mintát.

A két mintát vegyelemeztem. Az első minta, amelyet a pitvar földjéből vettem, szódára (Na_2CO_3) gyengén nyomos volt, emellett salétromos is. Ez azzal magyarázható, hogy a mintában sok volt a rothadó szerves anyag (trágya), ami Ca, K vagy Na sók jelenlétében baktériumok hatására nitrátokká alakul át. A salétrom túlnyomó többségben $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$ -, majd KNO_3 - és NaNO_3 -ból állt. A talaj (NO_3) tartalma százalékban 100 g talajra = 3,198%. Igen nagy benne a sószázalék.

A földhordó helyről vett talajminta erősen meszes (CaCO_3) és szódára gyengén nyomcs volt. K, Na és Ca ionokat tartalmazott. 100 g talaj átlag 1—5 mg mennyiséget, valószínűleg karbonátok alakjában. Legalábbis az erős pezsgés erre mutatott⁶¹.

A Szent Mihály községrészi kutatásomban az 58 éves Gombás András nyugalmazott igazgató-tanító volt segítségemre. Szerinte az egykori Szent Mihály község salétromszerűje a tóalji kislegelő szélén feküdt. Déli harmada az ólas kertek aljában terült el. Ezeknek a kerteknek a mezsgyéin a juhok alól kikerült szálás trágyából gerágygát (garádját) raktak. A kertek maguk $1\frac{1}{2}$ méterrel magasabban feküdtek a salétromszerűknél: ezért az esővíz és a hólé által a garádjából kiáztatott trágyaanyag megfuthatta és nitrogénban gazdagíthatta a szerű területét.

A szerű szélén az összesepert salétrompor tárolására vermet készítettek. A parton, a szerű végeinél, egy-egy sóházat (főzőházat) építettek. A déli végi sóház még az 1850. évben is megvolt. Amikor a szerűn víz állott, ott kötöttek ki a csónakokkal. A víz miatt a salétromszerűt többnyire csak júniusban kezdték használni.

A községben a XVIII. sz. nagyobb részében magyarok főzték a salétromot. Az 1795. év táján azonban már sziléziták is jelentkeztek a főzésre. Utóbbiak közül sokan beolvadtak a község magyar családaiába.

A szentmihályi salétromszerű területe 15 kataszteri hold és 381 négyszögöl volt. Szöllősi István 70 éves kőművesmester szerint az 1850-es években Czeller István volt a salétromszerű bérlője.

Bercelen (Tiszabercelen) egyik alkalmi utamat felhasználván, igyekeztem tájékozódni. Adatközlőm Vas Imre nevű dolgozó volt. Szerinte a községtől négy kilométerre fekvő Nagysóstón főztek salétromot. Tavasz és nyári időszakban virágozott ki az a tó szárazabb részén. Úgy gyöngyöllött ott reggelenként, mint a porcukor. Egy időben, hallomása szerint, bérlők üstökben főzték. Az ezek mellett dolgozó emberek közül egy bele is esett az üstbe, úgy pusztult el.

A feleségének a lába egyszer megfájult. Az öregebb asszonyok szava

⁶¹ Bellák József miskolci vegyész-mérnök volt szives részemre vegyelemezni (OMMI Talajlaboratórium).

után kiment a Nagysóstóra szerért. Hajnalban kellett érte mennie. Azt mondták, hogy akkor lesz haszna. Otthon felmelegítették. Zacszóban a felesége fájós testrészére rátették. Attól el is ment a fájdalma.

Sovány gyermekeket is fürösztettek az oldatában. Ez nagyon sikos volt. Ilyen formában is jönnek bizonyult.

A 90 éves Lacza (Laczó) Mihály szerint mosásra is jó volt. Utoljára azonban a berceli asszonyok már csak a nagyhalászi Fertőbe mentek mosószerért. Az alkalmasabb is volt rá, mert sóda volt.

A Nagysóstó területét csatornázták. Ma már legelőnek használják.

A „tóhoz” magam is kimentem. Dél tájban érkeztem oda. „Virágzása” látására ekkor nem számítottam. De ha reggeli hajnal idején érkeztem volna, akkor sem láhattam volna meg, mert a kutatóutam előtti időben nagy esők jártak. Ezek vize a talajból feltörő sóanyagot feloldotta. Az esőzések után hirtelen bekövetkezett nagy meleg idő pedig a „só” vizét elpárologtatta és kéregformájúvá tette. A kéreg világos krémszínű volt. Sajátságosan össze volt repedezve. Egy kés fokával mintát vettem (kapartam) belőle, amelyet — mihelyt tehettem — elemeztem.

Eszerint a küldött minta vízben oldható része igen csekély, mintegy 0,52%. Az oldatban salétrom (NO₃) és ammónium (NH₄) ionokat nem lehet kimutatni. Az oldott rész valószínű összetétele százalékban: nátriumbikarbonát 14%, kalciumklorid 27,7%, nátriumklorid 28,4%. Tehát a vizsgálatra beküldött anyag nem volt salétromkivirágzás⁶².

Következő időben Halász (Nagyhalász) területén igyekeztem adatot gyűjteni.

A halászi salétrom felől előzetesen a község 1930—1940-es évekbeli főjegyzője, Rittli Gyula tájékoztattott. Szerinte már az ő főjegyzősége idején sem beszéltek a községben salétromról. Az akkori legkiválóbb helyismerő a 80 éves Gombos Imre is csak széksóról, széksósepréről beszélt.

A széksót separték s az attól délre eső Nagy Bertényen, Székház nevű épületben főzték.

Az utóbb említett dűlőke nyári időszakban déltájban magam is kimentem. Az ott történetesen jelen levő Für László nevű 60 éves dolgozóval beszéltem. Szerinte is csak széksóseprő és széksófőző helyek voltak a két dűlőben. A Fertőt a múlt években halastóvá alakították. Ekkor gáttal is ellátták. A hely azonban sekély vizű és túlságosan szikes volt. A halak kipusztultak belőle. A „tóban” alig volt víz. Délnyugati részén cseplez (elkorcsosodott) nádak tengődtek. A gát tetején összefüggő (a legkisebb repedést sem mutató), jégkéregszerű széksóréteg volt. A gát déli oldalán azonban a déli napsütés ellenére is itt-ott zuzmaraszerű állásban sorakoztak a széksóvirágok. A keleti száraz részen pedig, amelyet sekélyen futóhomok borított, a széksóvirágok hiánytalanul és hibátlanul megvoltak.

A gát közelében a széksókéregből mintát vettem. Az elemzés szerint igen erősen lúgos volt; pH = 9,6, semleges = pH, humusz = 0,57%, igen nagy szódataralommal. A kevés minta miatt quantitative nem

⁶² Dr. Arany Sándor tudományos intézeti osztályvezető és Tóth József vegyész-mérnök szíves értesítése alapján (OMMI Talajlaboratórium, Debrecen).

tudták meghatározni. Salétrom is van benne : (NO_3) százalék = 0,106. Nagy a sótartalma. CO_3 is van benne⁶³.

Ezután már Kemecsen tettem próbát az adatgyűjtéssel. Ott megint csak nem salétromsepréről, hanem széksósepréről beszéltek. Legelőbb egy demecseri dolgozónak, Kelemen Józsefnek, kemecsei származású felesége hívta fel rá a figyelmemet. Itt is különösen a Nagysóstóra hivatkoztak. Oda el is mentem.

A helyszínen Hutykai András nevű 26 éves kondással találkoztam. Érdeklődésemre elmondta, hogy néhány éve lakik Kemecsen. A helyet, ahol most legelteti nyáját, egykori birtokosáról Ház- (Haas-) tanyasi széknek mondogatják mostanában. Régebben tó volt ott. A rajta keresztül futó kanális (csatorna) partján legerősebb a szék. A szék erősségének érzékeltetésére a kőszikla szót használta. Van azonban ezen a helyen, mondotta még, egy olyan rész, amely mindig poros. Amikor a sertéseket arra hajtja, a lábát a porba bele-belemeríti, amely jólesik neki.

Ugyanerre a helyre el is kísért. A „szék” ott a felszínen valóban porszerű volt. Színe azonban a „kősziklaszerű” „szék” fehér színétől feltűnően elütött : világos krémszínű, itt-ott világosbarna is volt. Kérdésemre elmondta, hogy ezen a helyen a nyájjal meg is szokott állni. Így megerősödött a gyanúm, hogy a szék színe és halmazállapota ott az állatok vizeletétől és trágyájától változott meg.

Mintát vettem belőle. Erről a következő szakvéleményt kaptam : Igen erősen lúgos, $\text{pH} = 9,6$. Humusz = 0,81%. Szóda = 1,46%. Salétrom $(\text{NO}_3) = 0,034\%$. Nagy sótartalma van⁶⁴.

Ezekután már a legtermészetesebb volt, hogy a salétromtermelés egykori középpontjába, Nagykállóba szálljak ki népi termelési (főzési) adatok és ismeretek gyűjtésére.

Itteni első adatközlőm Szondy László nevű gazdálkodó volt. Hatvanöt éves. Náluk, mondta, a Sajtárszéken, a Fekete-széken, a Fehérszéken és a Hószomon separték a salétromot. Szondy már tudatosan használta a „salétrom” szót. Tudott arról is, hogy puskaport készítettek belőle. Az említett székeket termő helyek a községtől 3—4 kilométerre fekszenek. Mái nem csatornázták azokat. Szóbeli tájékoztatása után előbb a legfontosabbnak mondott salétromseprő helyre, a Sajtárszékre mentem ki. A hely száraz volt. Északi részén erősen székes. A délin már kevésbé. Rajta nagy juhnyáj legelt.

Növény nélküli részein a szék sok helyen ragyásnak látszott. Legjobban az esőverte futóhomokhoz lehetne a felületüket hasonlítani. A hely keleti oldalán pedig meglepetéssel láttam egy, a kemecsei „poros” szikfolthoz hasonló nagy foltot. A nyáj juhászával beszélgetve megtudtam, hogy a Sajtár-széken állandóan legeltet s a „poros” helyen a juhait meg szokta állítani. Ezért megint csak fel lehetett tennem, hogy a szék ragyavertsége és porossága egyaránt a juhok vizeletétől és trágyájától származik.

A porból mintát vettem.

A Fekete-széken csupán annyi feltűnőt láttam, hogy északi részén

⁶³ Bellák József vegyész mérnök szíves értesítése alapján.

⁶⁴ Bellák József vegyész mérnök szíves értesítése alapján.

volt a szék. A többen már szurokfekete talajt találtak. Területét rétként (kaszálóként) hasznosították.

A Fehér-széken újra az északi rész volt székes, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint a Fekete-széknél. A szék északi végén szántóvetőket láttam. Tőlük a következőket hallottam. Hogy hogyan hozták létre a salétromot, nem tudják. Saját kis szántóföldjük művelése közben megpróbálták beszántani a tó szikes részére. A szántás felületén néhány nap múlva jelentkezett a zuzmaraforma kivirágzás.

Tisza Sándor 53 éves dolgozó volt az emberek közt a legbeszédeesebb: édesapja sokszor mondta neki, hogy a kállói salétromofficium belsősége a község északi részén, a Dókakút táján feküdt. Hogy az officium mikor szűnt meg, azt nem tudja. Apja szerint hat vagy hét ember vette meg a helyet. A vevők közt ott volt a beszélgetésnél jelen levő Palatitz János nagyapja is. Az officirkertet (tiszti kertet) katonák őrizték.

Palatitz János 65 éves dolgozó helybenhagyta Tisza Sándor beszédét. Sőt meg is toldotta azzal, hogy az udvarán levő épületek falai mind erősen salétromosak. Nagyapja adásvételi szerződését azonban nem volt hajlandó megmutatni. Azt mondta rá, hogy elveszett.

Sajtár-székről vett mintát vegyelemeztem. Róla a következő adatokat kaptam: pontos felvilágosításhoz még kellett volna minta. Jelen esetben a salétromosságot valószínűleg a hygroszkopikus sók, elsősorban a nitrátok (minden bizonnyal NaNO_3) okozzák. (NO_3)-tartalom: 0,114%. Humusztartalom igen alacsony: 1,03%. Szóda (Na_2CO_3)-tartalom: 3,46%. Salétromtartalom (NO_3): 0,114%. Igen lúgos, pH: 9,8%. Sótartalma igen magas⁶⁵.

Nyíregyházi gyűjtésem adatai a következők: a 80 éves Hrenkó János szerint a város salétromfőző területei a Pod Iron (Ér mellett) nevű helyen feküdtek. Tudja, hogy ott volt a Salétrom utca is. Ezt ma Tompa Mihály utcának nevezik. A salétromfőzésről azonban semmit sem tud mondani, különösebben nem érdekelte.

A 86 éves Pristyák Józsefné a Tompa Mihály utca 49. számú házában lakott. Elmondta, hogy udvaruk déli oldalán húzódó utcát, amelyik vágja a Tompa Mihály utcát, ma is Salétrom-köznek nevezik. Az ő házuk helyén még 40 évvel ezelőtt kert volt. Hogy főztek-e ott salétromot, arról nem tud.

Pusztai András 36 éves dolgozó, Pristyák Józsefné tőzsomszédja, később elmondta, hogy az idős asszony „félelmében” elhallgatta előttem a legfontosabb mondanivalóit. Nevezetesen, hogy gyermekkorában az Ér utcán lakott. Apja, Mihalkó János szintén főzött salétromot azon a helyen. A 6—8 éves korában (1879—1881-ben) történetekre nagyon jól visszaemlékszik. A kertjük és valamennyi Ér utcai lakos kertje, lenyúlt a későbbi Károlyi (mai Sztálin) térre. Este megöntözték a salétromszérút. Hogy mivel öntözték meg, azt ő meg nem tudja mondani. Reggel összeseperték a rajta kiömlött salétromot. Egy katlan felett levő üstben kifőzték. A katlanba ő is hordta és rakta a tűzrevalót. Úgy hallotta a nagyoktól, hogy a salétromfőzők a betyároknak is adtak egyszer-egyszer salétromot. Attól tartott, hogy „beárurom” a hatóságoknál, s hogy neki ebből baja lesz.

⁶⁵ Bellák József vegyész-mérnök szíves közlése.

Takáts Gáspár (70 éves) azonban a régi öregektől csak hallotta, hogy a Tompa Mihály utcában és a Salétrom-közön separték a salétromot. A Sóstón azonban már csak szódát főztek.

Rittli Gyula is ezt mondta. Szerinte azonban az 1920-as évek végén a tó már csak fürdőzésre használt vizének a szódatartalma a csatornázás miatt annyira megfogyatkozott, hogy Nyíregyháza város akkori polgármestere, Bencs Kálmán, a nagyhalászi Fertőből szekerekkel hozatott feljavítására szódát.

Ibronyi (nyíribronyi) gyűjtőutam eredménye a következő: Darabos András 80 éves dolgozó elmondta, hogy anyósa, Kulcsár Borbála sokszor beszélt előtte a salétromfőzésről, de már csak arra emlékszik, hogy a község keleti oldalán levő mély fekvésű kertekben főztek a salétromot.

Margitics Imre 82 és Szegő János 80 éves kispasztorok hallották, hogy a község nyugati oldalán a kertekben ugyancsak szedték (gyűjtötték) a salétromot. Azt is hallották, hogy ott székesek voltak a földek.

Petró István 80 éves „gazdálkodó” szerint az anyja beszélt arról, hogy fiatalasszony korában segített apósának a salétromfőzésben. Anyja az 1860-as évek elején ment férjhez. A salétromot azon a helyen készítették, ahol ő most lakik. A szernek a földet le kellett szántani. Úgy jött ki belőle. De hogy az hogy történhetett, nem tudja. A salétromot csirkébe (kupacba) kaparták. A mezsgyéjükön levő kunyhóhoz dézsában vitték, ott üstben kifőzték. A kifőzött salétromot váluba töltötték. A délről való szomszédjuk is kapart salétromot. Salétromfőző kunyhójuk azéval közös volt. Úgyszintén az üstöt is közösen használták, ez nem az övék volt, hanem Nagykállóból kölcsön kapták. Amikor a főzéssel felhagytak, az üstöt visszaadták. A salétrom lúgjában a beteg emberek egyike-másika meg is fürdött.

Kótaji értesülésem: Szemerszky János 66 éves lelkész szerint az 1810-es években egy Kelcz nevű katonatiszt honosította meg itt a salétromfőzést. Salétromfőzői morvaországi csehek voltak. Ezek utódai a Cseh néven is emlegetett Matolcsyak.

A főzés helye a Dobránszky-család kertje hátulján volt. Ez a család a helyhez a Kelcz-családba való házasodás révén jutott. A helyet, amely kissé szikes volt, később (a salétromfőzés megszűntével) vályogvetéssel hasznosították.

Az ebben a fejezetben közölt népi adatok természetesen különböző értékűek. A vegyi elemzések adatait itt-ott nagyobb tájékozódásra fűztem hozzájuk. Közülük a teljes hitelűeknek látszó adatokat veszem ki, és tárgyi szempontból csoportosítom.

1. Szabolcs megyében a magyar honos salétromfőzők mellett kerültek idegen honosok is. Példaként említem itt a kótaji salétromosok (salétromfőzők) cseh-morva származását.

2. A salétromfőző helyek többségben a beltelkekhez tartozó kertekben voltak. Legbizonyosabbak ebben a tekintetben a demecseri és ibronyi adatok. Emellett azonban a külsőségnek is számítható legelőkön is létesítették azokat, például Büdön és Nagykállóban.

3. Nem minden helyet tartottak alkalmasnak salétromfőzésre. Legjobban mutatja ezt a demecseri Hegedűs-féle adat.

4. A salétromfőző helyek közt voltak kétségtelenül székes (sziksós) talajúak is, például Büdön és Nagykállóban.

5. A salétromtermelő helyeket „szerűknek” is mondták (például Demecserben).

6. Ugyanzokat le is szántották (például Ibronyban). Esténként pedig megöntözték (például Nyíregyházán).

7. A szerűn a reggelente kiütköző salétromot többnyire seprűvel separték össze (többek közt Nagykállóban is). Esetleg gereblyefejjel tolták össze (például Demecserben). Esetleg valami kaparóval kaparták össze (például Ibronyban).

8. A kis salétromkupacokat csirkéknek mondták (például Ibronyban). Esetleg előbb még veremben tárolták (például Szent Mihályon).

9. A csirkéket dézsával hordták az üsthöz (például Ibronyban).

10. A salétromot üstben főzték ki (Demecserben és Ibronyban is). Az üst egy-egy épületben volt elhelyezve (Ibronyban és Szent Mihályon).

11. A kifőzött salétromot vályuban jegecesítették (Ibronyban magában).

12. Ahol az adatközlők határozatlanok voltak abban, hogy a székeken (sziksós helyeken) salétromot vagy szódát főztek, azokon a helyeken a széksónak (sziksónak) a földből való kiütközése, összeszedése és kifőzése nagyjából a salétrom földfelszínen való jelentkezésével és a salétrom kifőzési munkáival volt azonos (például Halászbán).

13. A salétrom központi szervezője a nagykállói salétromofficium volt.

14. A salétromfőzést Szabolcs megyében még az 1860-as és 1880-as években is folytatták (például Ibronyban és Nyíregyházán).

15. A salétromfőző üstöket, mint a nagykállói salétromofficium kikölcsonzott tárgyait, a salétromfőzés megszűntével vissza kellett szolgáltatni (például Ibronyban).

A NÉPI HAGYOMÁNYOK ÉS ISMERETEK ÍRÁSOS ADATOKKAL VALÓ EGYEZTETÉSE

A kéziratban fekvő és a nyomtatásban már megjelent adatokat itt egyaránt írásos adatoknak tekintem. Ezek felhasználása során azonban a kéziratok adataira helyezem a súlyt. Nyomtatásban megjelent adatokra csak kivételesen utalok: amikor a kéziratok egyik-másik adatának a megvilágításához feltétlenül szükségesek vagy a nyomtatásban megjelent adatokkal szemben valamilyen szempontból kifogás emelhető. Ugyanezt teszem azokkal az adatokkal is, amelyek Szabolcson kívüli területekre vonatkoznak.

1. A salétrommunkákkal foglalatostkodókat általában salétromfőzőknek nevezték. Emellett mondták azonban salétromosoknak és karámosoknak is⁶⁰. A salétromfőzők többségükben magyarok voltak. Akadtak azonban köztük tót (szlovák) nemzetiségűek is. Sőt kerültek idegen honosok is. Utóbbiakat általában sziléziták (sziléziaiak) néven könyvelték el.

A magyar honos salétromfőzők túlnyomóan jobbágyok voltak. Ezek

⁶⁰ Salétromfőző: Országos Levéltár, Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. 1704. Salétromos: még a tiszavasvári (tiszabüdi részi) Görög Katolikus Egyházközség 1856. évi anyakönyvében is. Karámos: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74: Szám. Diár. 1809.

nagyobb részben a maguk jobbágyi földjén termelték a salétromot. Az ilyen termelőket (salétromfőzőket) II. Rákóczi Ferenc fejedelem salétromos gazdáknak is mondta⁶⁷. Kivételképpen akadt a salétromfőzők közt egy-egy árendás (bérlő) vagy éppen egy-egy birtokos nemes is. Ezek majorsági földön foglalatostokdakt. Az előbbieket természetesen a másokén, utóbbiak a sajátjukon. A jobbágyok jobbágyi földi salétromfőző helyeik után terragiumot (földbért, földváltásot) fizettek a földesuraknak⁶⁸. Ezen terhükről már egy 1704. évi okiratban is szó esett. A teher nagysága azonban akkor még a salétromfőzők számához igazodott. A demecseri jobbágyok például személyenként 20—20 font salétrom adására voltak kötelezve. Az 1809. év táján azonban a terragiumot már általában a termelt salétrom tiszta súlya után fizettették. Mázsánsként 36 krajcárt voltak kénytelenek fizetni utána a jobbágyok⁶⁹.

Ahol több jobbágy főzött salétromot, ott a salétromofficium (salétromhivatal) egy karámbíró bízott meg a hivatalos teendőket ellátásával. Ezért mázsánsként 7 krajcárt kapott. Ilyen megbízott volt Demecserben az 1810. évben Szabó György⁷⁰.

A bérlők a bérelt földért igen jelentékeny összeget fizettek. Oroson ez a bér a XIX. század elején egy arany volt. A haszonbérek fizetési ideje itt Szent Mihály napja (szeptember 29) volt⁷¹.

A sziléziták tömegesen a XIX. század elején jöttek a megye területére. Általában a házak (szobák) és istállók padló nélküli földjéből készítették salétromot. A salétromofficium állította őket munkába. A tulajdonosoknak is az adott olyan-amilyen kárpótlást⁷².

2. A salétromtermelő helyek többsége a beltelkek kertjében volt (kertnek általában az udvar kerítésén túli kertalját mondták)⁷³. Ugyanazok kisebbsége a kültelkeken feküdt. Ott is inkább a legelők szélein. Általában mély fekvésűek voltak. Olyannyira, hogy a víz azokat időnként el is borította. Oroson néhány salétromfőző hely egész különös módon jutott víz alá. A földesuraság a Berettyó nevű kis folyóvizen levő vízimalom gátjai közt a víz szintjét rendkívüli mértékben felemeltette, ezáltal a folyó eredő helye felé eső főző helyeket vízzel elárasz-

⁶⁷ Arch. Rákócziánium II. k. 40.

⁶⁸ Terragium: Nyh. Áll. Lvt., Szab. a: Proth. V. Fol. 123. N. 196. 1800. Földbér: Debreceni Áll. Lt., Különböző irományok: 1999 számú irat. 1809. Földváltás: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XXVIII. Fol. 91. N. 187. 1824.

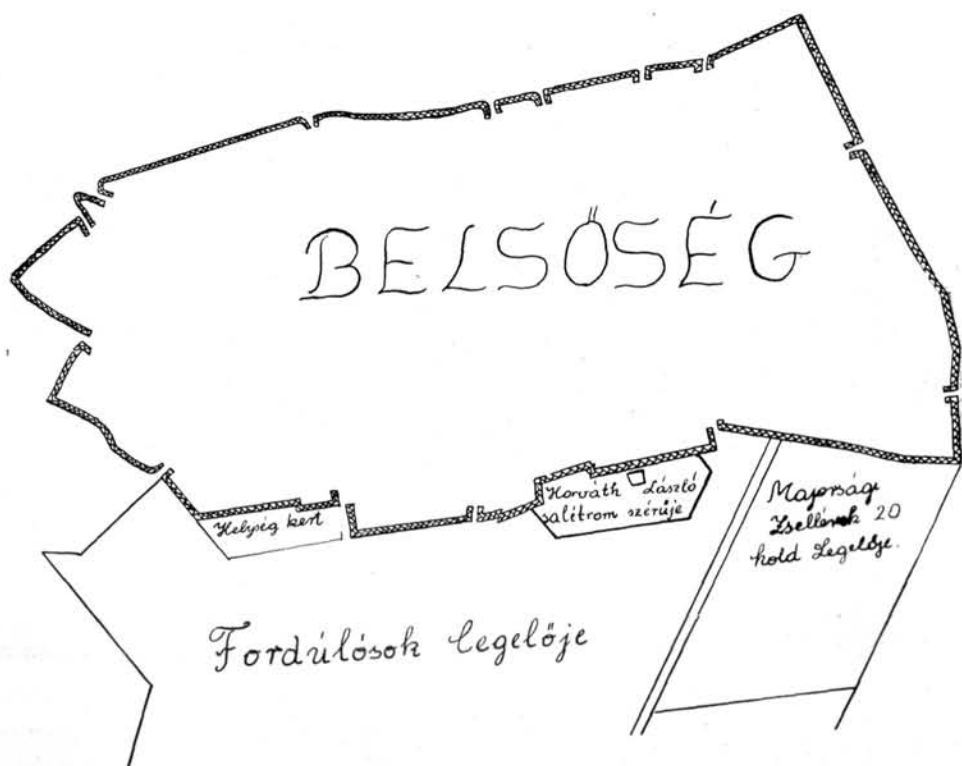
⁶⁹ Első adat forrása: Orsz. Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. 1704. Másodiké: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74: Szám. Diár. 1809.

⁷⁰ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74: Szám. Diár. 1810.

⁷¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.

⁷² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XII. Fol. 180. N. 16. 1808. Nem lehet elfogadni Szücs Istvánnak, Debrecen történetírójának azt az állítását, hogy a salétromfőzést az 1660. évben Szepességbe vándorolt sziléziai szakértők utódaitól tanulták volna el Szabolcsban. Mert hiszen itt már 1620-ban szelében főzték a salétromot.

⁷³ Például Demecserben és Ramocsaházán is. Én magam az utóbbi községben élttem gyermekkoromban, s figyelmemet már akkor felkeltette az, hogy a kert (tulajdonképpen udvar mögötti belsősrész) nem volt bekerítve és mégis kertnek s itt-ott nagykertnek is nevezték. A hely megnevezésében akkoriban magam is a nép után mentem. Igaz, hogy az udvar és a kert egy kerítéssel vagy egy kapuval el volt választva egymástól. De a „kert” valójában mégsem volt kert, mert nem volt körülkerítve. Nem tévesztendő össze ezzel a „kiskert”, amely a ház körül volt. Ez ugyanis már körül volt kerítve.

RÉSZLET BÜD KÖZSÉG 1868. ÉVI TÉRKÉPÉRŐL

19. kép. Büd község részlete

tatta. Ezzel a jobbágyok az az évi hasznuk felétől elestek⁷⁴. Történt úgy is, hogy az uraság a salétromfőző helyhez vezető utat lezárta, s azzal a salétromfőzést szándékosan meggátolta⁷⁵. Az egyik mellékleten (a 19. képen) nagyon jól látható, hogy egy büdi salétromszérű (salétromfőző hely) éppen a községi legelőből lett kihalásítva. Megtörtént az is, hogy a gazda a külterületen fekvő salétromfőző helyének a lakóhelyétől való távolsága miatt hagyott fel a munkával. A községtől távol eső helyek különben nem is voltak teljesen biztonságosak. A főzési időszak elmúlásával a lakattal lezárt kalyibákat (kezdetleges építményeket) feltörték s a benne levő eszközöket (köztük az üstöt is) ellopták⁷⁶.

⁷⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.

⁷⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.

⁷⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XII. Fol. 180. N. 16. 1808.

A salétromfőző helyek túlnyomó része csupán 3—400 négyszögölnyi volt. Ezek vizes időjárás mellett kisebbedhettek is. A salétromofficium gyakran kifogásolta a vállalt salétromfőző helyek kis méretét, s egyúttal azt a gondolatot is felvetette, hogy a hanyag emberek salétromfőző helyeit olyan szorgalmas emberekre kellene bízni, akiknek a birtokában már van főzőhely⁷⁷. Egyedül álló eset volt az, hogy egy Horváth Sándor nevű nemes ember Büdön 3 kataszteri hold 800 négyszögölnyi területet művelt (19. kép).

3. II. Rákóczi Ferenc fejedelem Károlyi Sándorhoz intézett levele szerint a magyar salétromtermelésnek az 1703. évben a nyíri emberek (nyírségi emberek) voltak a döntő tényezői⁷⁸. Ebből az adatból lehet következtetni arra, hogy a kuruckorban a nyíri (nyírségi) földet tekintették a legfontosabb magyar salétromtermelő helyeknek.

A megyében a Nyírségen kívül eső részeken csak egy-két évszázaddal később kezdtek salétromot termelni. Nem azért, mintha a lakosok (jobbágyok) időközben meggyőződtek volna arról, hogy a nyírségi termelési mód a megye más részein is alkalmazható. Ezeken a helyeken ugyanis a salétromfőzők már más termelési móddal kísérleteztek: itt már nem a kertek és a legelőszélek talajából, hanem a lakóházak földjéből igyekeztek a salétromot kitermelni. S a termelők itt maguk is mások, idegenek, sziléziták voltak. Ez a népség a XIX. század eleji írásos adatok szerint a megye nyugati szélén, Csobajon, Dadán, Dobon, Egyeken, Eszláron, Lökön, Rakamazon, Tímáron és Újvárosban kizárólagosan salétromfőzéssel⁷⁹ foglalkozott. Az itt felsorolt községeket hajdan a Mezőség nevű nagytáj részének tekintették⁸⁰. A mai agrotechnikusok ezt a tájat már három kisebb tájra osztják. Ezeknek nevei: Debreceni löszhát, Hortobágy és Felső-Tisza mellék. E kis tájakról pedig egyenként az a kialakult véleményük, hogy az elsónél vályog-, a másodiknál szik-, a harmadiknál öntés- és agyagtalajok vannak túlsúlyban. Ugyanakkor a régi Mezőségtől keletre eső Nyírséget azonban még mindig külön tájnak tekintik, s uralkodó talajnemének a homokot mondják⁸¹.

Ezeknek az ismeretében már fel lehet vetni azt a kérdést: volt-e valami kapcsolat a nyírségi salétromtermelés és a nyírségi homok közt?

4. A Helytartó Tanács az 1786. évben úgy rendelkezett, hogy a lakásokból salétromtermelés céljára kihordott föld helyét a salétrom terjedésére alkalmatlan homokkal vagy kővel megtölteni nem szabad⁸².

Ez a rendelkezés teljesen megfelel az az időtáji tudományos fel fogásnak, amelynek pedig az osztrák Haeckel István volt az egyik legtekintélyesebb képviselője. A tudós német nyelvű könyvét magyar hivatalos körök 1778-ban magyarra lefordították és kinyomatták.

Ebből a kis munkából a magyar kortársaknak tájékozódniok kellett

⁷⁷ Nyh. All. Lt., Szab. a: Proth. VIII. Fol. 229. N. 181. 1804.

⁷⁸ Arch. Rákóczián. II. k. 228. A fejedelem keserűséggel írta azonban hivatkozott levelében, hogy a hitelre keveset ad „az áldott nyíri ember” (vagyis a pénzvágó szabolcsi salétromfőző ember).

⁷⁹ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74: Szám. Diár. 1805—1828.

⁸⁰ *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára... Bp., 1839.

⁸¹ *Kreybig Lajos*: Az agrotechnika tényezői és irányelvei. Bp., 1956. 527. l., és 82. ábra.

⁸² Debreceni Állami Levéltár: Különböző irományok: 1735. szám.

volna az ezen időbeli salétromszakértők salétromtermeléssel kapcsolatos nézetéről: hogy a salétrom a fűvek, fák és állatok rothadási terméke, a föld pedig ezeknek az anyagoknak a tárolási helye, hogy a nehéz agyagos föld, s a sok homokkal és kövecskékkel elegyített föld salétromtermelésre mégis csak alkalmatlannak látszik, tehát tárolásra kiválasztani felesleges. Hogy az említett szerves anyagokból a kívánt termék (a salétrom) kialakuljon, azok a földben kellő fekvésben (kellő mélységben, a levegőtől, esőtől, naptól oltalmazva) legyenek. Ezek mellett arról is tudomást kellett volna venniük a kortársaknak, hogy a természetben itt-ott már kész állapotban is található a salétrom (a padlás, azaz padló nélküli házakban, ganéjdombokon stb.). Sőt a kis könyvből még azt is meg kellett volna tanulniok, hogy az Ausztriában dívó salétromiskola (plántárium) készítésének mi a legjobb módja, s hogy mi a legcélravezetőbb eljárás arra, hogy a salétromosok az iskolában öt év helyett három év alatt kifejlesszék a salétromot?

Teljes őszinteséggel megmondta azonban a tudós, hogy ő csak halott arról, hogy Magyarországon a salétromot mezőkön termelik, s így érdemlegesen nem tud nyilatkozni róla. S ebből már a legnagyobb bizonyossággal lehet következtetni arra, hogy a magyar mezei salétromfőzők Haeckel könyvén nem kaptak, s belőle nem okultak⁸³.

Ilyen helyzetben tudományos körökben meglepetésképpen kellett hatnia egy Balogh József nevű kiskunsági orvos azon hírének, hogy egy Uhely Zsigmond nevű bécsi orvos és kémikus salétrom helyett sziksóval is tud lőport készíteni. A kémikus állítólag erre fel is hívta saját kormánya figyelmét, de attól a híradásig választ nem kapott. Balogh még megjegyezte, hogy a sziksó olyanformán virágozik (jön) ki a földből, mint ahogy a salétrom szokott kivirágozni⁸⁴.

Mindez az 1840. év táján történt.

A magyar Szabó József egyetemi tanár az 1845. évben azonban már maga is elgondolkozott azon, hogy vajon nincs-e igazuk azoknak, akik a sziksó és a salétrom egymás mellett való előfordulásának mélyebb jelentőséget tulajdonítottak? „Ha igaz — írta egy tanulmányában —, hogy oly helyeken is, hol új szérűket szoktak felállítani, sziksót mindig találnak, méltán jó az ember kísértetbe hinni, hogy e két körülmény közt fontosabb kötelék van, mint eddigelé tartatott, és hogy tán nem éppen lehetetlen, hogy a sziksóhatárnak szélein (és csak a szélein) mindazon kellékek megvannak, melyek, támogatva némileg mesterség által, képesek volnának salétromot is szolgáltatni. Innét látszik magyarázatot kapni dr. Moser úr által közlött, s különben kissé paradox állítása Horváth földesúrnak, ki Büdön nedves évben állíta fel salétromszérűt, és arról seprés idején csupa sziksót aratott. A bajon segitendő próbákra adta magát, a szérűt t. i. megpörnyéztette, csalánnal meghordatta, hamulúggal locsoltatta stb. és íme azóta folytonosan salétromot nyer, s azt mondja: a sziket elfojtotta”⁸⁵.

⁸³ Haeckel István: A salétromfőzésnek legkönnyebb és legbizonyosabb módja. Fordította: Rácz Sámuel: Buda, 1780. 2—23.

⁸⁴ A magyarországi szikes vidékek természettudományi tekintetben. Buda, 1840. 21—22.

⁸⁵ A Magyar Természettudományi Társulat évkönyvei. 1841—1845. Pest, 1851. Salétromtermelés Magyarhonban. II. k. 232.

Egészen másképpen írt Treitz Péter egy 1924-ben megjelent munkájában. Utalt arra, hogy a bécsi katonai kormány Ragsky Ferencet, Moser Istvánt és Szabó Józsefet megbízta a magyarországi salétromtermő szérúk tanulmányozásával, s ahogy a három tudós eredményeiből egyértelműen kivehető, azok a szérúk mind szikes talajú területeken voltak. Továbbá, hogy a szikes területek közt voltak olyanok, amelyeken salétromot nem termeltek, de olyan természetes salétromszérú egy sem volt, amelyen a söpört salétrom közé sziksó ne került volna. Kifejtette a maga nézetét is, amely szerint a szikes talaj bizonyos körülmények közt képes lesz a salétromsó termelésére, de a szik maga vegyi úton vagy vegyi eljárás közbeiktatásával át nem alakítható salétromsóvá. Elmondta aközben azt a véleményét is, hogy az Alföld lecsapolását és kiszáraitását megelőző időben minden sóstalajú vidéken voltak olyan helyek, ahol a sziksóval és konyhasóval együtt a salétromsó is kivirágzott. Hozzáfűzte még azt is, hogy a salétromsó kialakulása nem egyszerű vegyi folyamat. Azt a talaj humuszsavhoz kötött ammóniumából a salétromkészítő baktériumok készítik. A szikes talajokban a kollodialis anyagok bázislekötő tulajdonsága a nagy értékű salétromsóalakulás alapja. A salétromszérúkon kivirágzó só összetétele nem volt egyforma. Egyes helyeken káliumsalétrom, más helyeken mészsalétrom virágzott ki. Magyarországon voltak vidékek, ahol túlnyomó részben kálisalétrom, és voltak vidékek, ahol kizárólag mészsalétrom virágzott ki. Az összes szérúk vízállásos mélyedmények szélére voltak telepítve s az agyagos és homokos talajok határára mindenütt szikes jellegű talajon vagy sziksótermő helyek közelében voltak készítvék⁸⁶. Treitz Péter emellett annak is magyarázatát adta, hogy miért virágzik ki a sziksó és a salétrom együtt a homokos Nyírség sziksós talaján? A homoktalajok, durva szeműek lévén, a szóda azok hajszálcsovességét nem szüntethette meg. Ennek következtében az erősen sós víz benne mindig mozoghatott, s tavasszal és nyáron, midőn a levegő legszárazabb, nagy mennyiségű sós víz párolgott el a talajból. A víz elpárolgása után a só tartalma a talaj felszínén kikristályosodott vagy miként mondani szokták, kivirágzott. Ezzel szemben a nyugat-szabolcsi, Nyírségen kívüli részek salétromszérúiban való szegénységét Treitz Péter írása alapján azzal magyarázhatjuk, hogy a sziksó és agyag csekély likacsosságát teljesen megszünteti, azon keresztül semmi víz el nem párolghat, s a só ki nem virágozhat⁸⁷.

5—11. A mezei (kertalji és legelőszéli) salétromtermelő helyeket karámoknak vagy szérúknak nevezték. Utóbbi névformának a szérők, a szűrők, a szűrők és szírúk változatait is ismerték. Ezek mellett még azoknak a karámszűrő összetett névalakját is használták⁸⁸.

⁸⁶ Zsilinszky Endre — Treitz Péter: A szikes talajok javítása. Bp., 1924. A sós és szikes talajok természetrajza. I. rész: 5, 105, 109—114.

⁸⁷ Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz. XLV. XLVIII. pótfüzet. Bp., 1898. év: Szikestalajok Magyarországon: 126.

⁸⁸ Karám: Országos Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14., kállói vonatkozással. Szérú: ugyanott, kéki vonatkozással. Széró: ugyanott, kállói vonatkozással. Szűrű: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786. orosi vonatkozással. Szűrő: ugyanott orosi vonatkozással. Szírú: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 35. 1785. béltéki vonatkozással. Karámszűrő: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786. orosi vonatkozással.

Ezeknek a neveknek a megfejtése nem könnyű feladat. Szabó József és Treitz Péter is csak ezek egyikének, a szérűnek a megfejtésére vállalkoztak. Az első szerint a salétromszérű a gabonaszérűhöz való hasonlósága alapján kapta a nevét. Treitz Péter szerint azonban a szérű a kerítettség által már mégiscsak különbözött a gabonaszérűtől.

A két nagy salétromszakértő tévedése itt nyilvánvaló. Az egyiké úgy, mint a másiké. A gabona- és a salétromszérű ugyanis sem anyagukban, sem alakjukban, sem készítési módjukban nem egyeztek egymással. Annál kevésbé az egyikük (a salétromszérű) kerítettségében⁸⁹.

A szérű szónak a XVII. századbeli nyelvhasználatban gyűrű volt a jelentése. Így lehet ezt látni Pázmány Péter egyik munkájában, ahol a vízbe dobott kő gyűrű alakú hullámverésével kapcsolatban a következőket írta: „Az állóvízbe, ha egy követskét vetünk, elsőben kisdéd, kerekdéd szűrüt indít”⁹⁰.

Gyórfy István, a nagy néprajzi szakember ugyancsak ismerte a szérű szó gyűrű jelentését, s így arra következtetett, hogy az ősi gabonaszérű gyűrű formájú lehetett. Ezzel kapcsolatban utalt a matyók ismert gyűrű alakú gabonaszérűjére. A hely országosan ismert alakjáról pedig ugyanakkor azt írta, hogy voltaképpen „gyomtól megnyesett, homokos talajon agyaggal meghordott és keményre döngölt, sima kerekdéd térség”⁹¹.

Ezzel ellentétben a salétromszérű — szerintem — általában gatzól megtisztított, vízjárta szikes talajon, homokkal, állati vizelettel és hamuval feljavított, s leszántott, sima, szabálytalan, kerítetlen térség volt.

Azt hiszem, ha az utóbbi meghatározásban használt „kerítetlen” szavam helyességét igazolom, a Szabó- és Treitz-féle meghatározásokkal szembeni tagadásom máris teljes értékűvé válik.

Erre az első bizonyítékom egy 1810. évből keltezett irat, amelyben a „salétromadminisztráció vicedirektora” a megyénél a nyíregyházi bírák és lakosok ellen amiatt emelt panaszt, hogy a város területén levő salétromszérűket mindenféle marhájukkal gázoltatták⁹². Ebből máris kitűnik az, hogy az állatok kártételének megakadályozására Szabolcs megye legmódosabb községében sem csináltak kerítést.

A második bizonyítékom egy 1812. évi okirat, amelyben a kállói adminisztráció a megyétől az orosi földesuraságnak az ellen az eljárása ellen kért pártfogást, hogy ez a salétrom árának a késedelmes fizetése miatt a salétromseprésre használt fundusok (földek) körülkerítését és kertekké való alakítását rendelte el⁹³. Véleményem szerint ehhez az adathoz magához magyarázatot fűzni már teljesen felesleges.

A gabonaszérű és a salétromszérű nevek azonban valamiképpen mégis összefüggenek.

A gabonaszérűt Szabolcsban a múltban általában a belsőség udvarán

⁸⁹ Szabó József: Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 227. Treitz Péter: Zsilinszky—Treitz: A szikes talajok javítása c. munka I. részében, 106.

⁹⁰ Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár. Bp., 1891. év. III. k. 230. hasáb.

⁹¹ A magyarság néprajza: Tárgyi néprajz. Gazdálkodás. Földművelés. II. rész. 182.

⁹² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. 14. Fol. 246. N. 18.

⁹³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XVII. Fol. 192. N. 15. 1812.

kívül, a növénytermelésre használt részen készítgették. Ezt a belsőség-tartozékot az állatok kártétele ellen többnyire az udvar bekerítésével oltalmazták. Ezt a részt tehát tetszés szerint kertaljnak, kertnek, szérús kertnek vagy éppen szérűnek mondogatták. A salétromseprő helyeket (ahol lehetett) ezekben a „kertekben” (talán a gabonaszérű szomszédságában) létesítették, azzal azonban esetleg a gabonaszérút a már „szérűnek” is mondogatott „kertből” ki is szorították. A hely más használatra való fordítását így könnyen követhette a „szérű” névnek a salétrom-készítés helyére való átcsúsztatása.

Milyenek voltak a salétromszérűk ?

Szabó József szerint azok általában úgy hasonlítottak egymáshoz, mint tojás hasonlít a tojáshoz⁹⁴. Treitz Péter szerint is mind egyformák voltak. Hogyha egyet megismerünk közülük, akkor mindnyájáról fogalmunk van⁹⁵. Állításuk bizonyítására egy mintaszérút be is mutattak belőlük. S amennyiben Treitz Péter leírásaiban Szabó József leírásait erősen felhasználta, nem lehet csodálkozni, hogy ugyanazt a sérút — a Szabolcs megyén kívül eső Mikepércsi sérút — mutatták be mintaként mind a ketten.

Ez a sérút — mondták — lejtős helyen volt. Magasabb felén a falu, alacsonyabb felén egy rétság volt a határa. Utóbbinak felülete száraz volt. Egy-két láb mélységben azonban örökös vízzel birt. Földje laza fekete homok volt. Rothadófélben levő szerves testekkel bőven ellátott. Először a kákás-dudvás rét által. Másodszor a falu által: ugyanis a táj lehetőségé úgy hozta magával, hogy a nedvességek az egész helységből a mocsárba igyekeztek. Ehhez járult még az is, hogy a trágya egy részét Mikepércsen kerítéscsinálásra fordították, s ennek leve a sepréshelyen kénytelen volt végigfutni. A föld hajcsövessége eszerint már két fontos kelléket volt képes betölteni. A sérűket időnként szalma-hamuval behordták, miáltal a salétromképződés műhelyébe kálit adtak. Ha az időjárás némileg kedvezett, a sérű huszonnégy óra alatt be lett vonva fehér salétromlepellet, amit minden este gyűjteni lehetett⁹⁶.

Szabó József és Treitz Péter az írás hevében azonban nem vették észre, hogy más szándékkal, egy olyan sérút is bemutatnak, amely teljes egészében más volt, mint volt a Mikepércsi mintaszérű. Ez a monostorpályi sérű volt. Az utóbb említett községben ugyanis a salétromköveknek mondott homokkódarabok feletti igen kemény földet (tehát nem laza homokot !) alakították ki salétromszérűvé⁹⁷.

Írásos adataimból a sérűk különbözőségére bőven lehet példát felmutatni. Ilyenek a következők :

Az 1729. évben a sérűket az adózásnál nagyság és felszerelés alapján is osztályozták. Különbséget tettek az üsttel bíró nagy sérűk, az üsttel nem bíró nagy sérűk és az üsttel nem bíró kis sérűk közt⁹⁸.

⁹⁴ A Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 229.

⁹⁵ Zsilinszky—Treitz: A szikes talajok javítása c. munka I. részében 106.

⁹⁶ A Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 229—230.

⁹⁷ A Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 231. Treitz Péter a monostorpályi nevet külön nem említette. Azért úgy tűnik fel, mintha ennek a különös sérűfelesége is csak Mikepércsen lett volna.

⁹⁸ Nyh. All. Lt., Szab. a: Fasc. 30. N. 208. 1729.

Egy 1811. évi összeírás szerint Szabolcs megyében a $\frac{4}{8}$ pozsonyi mérős (600 négyszögöles) szérúk mellett 1 $\frac{4}{8}$ pozsonyi mérős (1800 négyszögöles) szérúk is voltak⁹⁹.

A tanulmányomban közölt 1868. évi tiszabüdi tagosítási és 1870. évi demecseri kataszteri térképmásolatok szerint a szérúknak nemcsak nagysága, hanem az alakja is lényegesen különbözött (19. és 20. kép).

Az orosi karámosok az 1786. évben szükségesnek látták, hogy szérújuk megtöltésére és megjobbítására a földesúrtól földet (homokot) kérjenek¹⁰⁰.

Szabó József 1857. évi propagandacikke szerint a szérúket a hamun kívül iszappal, utcai sárral, istállóí földdel, erdei hulladékokkal, elkorhadt fűrészporral, vízzel vagy még inkább emberi vagy állati vizelettel ajánlatos ellátni¹⁰¹. A leírásból következtetni lehet arra, hogy a szérúk a természet révén nem minden esetben voltak úgy ellátva a salétrom előállításához szükséges anyagokkal, mint ahogy a mikepércsi szérú el volt látva. Tehát a szérúk sok tekintetben meglehetősen különböztek egymástól.

II. Rákóczi Ferenc az 1707. évben úgy rendelkezett, hogy a salétromos gazdák által félbehagyott feltört (felszántott) salétromszérúket rabok kultúrájára (művelésére) bocsássák¹⁰².

A békési karámosok az 1786. évben bepanaszolták a megyénél Kászonyi tiszttartót, mert ennek az erőszakoskodása miatt szérúcsinálással félbenmaradtak, egyebek közt szántásuk is kárbaveszett¹⁰³.

A Treitz Péter által más helyen közölt (részben Szabó József adataira alapított) szérúkészítési módok a szokásos szérúkészítési módoktól ugyancsak eltérők és célszerűtlenek voltak.

Treitz Péter szerint ugyanis a szérúnek kiválasztott helyet először felszántották. Utána a felszántott földréteget lehordták. A szántás alját kisimították, vékonyan betertették homokkal, s lefurkózták. A homokot azért terítették rá, hogy a kivirágzó salétromot könnyen lehessen lekarnálni. A kivirágzott sót egy nagyobb, éles késsel ellátott földgyaluvál kaparták össze, melyet ló húzott¹⁰⁴.

Szerintem a szántott föld lehordásával a szérú felszínét alábbszállították volna. Ezzel az amúgyis mély fekvésű helyen esetleg a víz feltörését is elősegítették volna, s a salétrom termelését a szokottnál is bizonytalanabbá tették volna. Ha ezzel a munkával esetleg az északi szél által futóhomokkal betemetett szikes területet akarták volna elérni, akkor pedig nem lett volna értelme a terület felszántásának. A puha föld (homok) elhordási munkáihoz elegendő lett volna az ásó és lapát használata. Az egyéb okból mélyítésre szánt kemény talajú területeket sem szokták hordás előtt ekével felszántani.

A szérú talajának lazának kellett lennie. A szérúnek kiválasztott terület lazává való tételéhez azonban nem mindig lett volna elég, ha a ráhordott homokot csupán elterítették volna rajta. Azt össze is kellett

⁹⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. N. 417. 1811.

¹⁰⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.

¹⁰¹ Budapesti Hírlap. 1857. december 8-i szám.

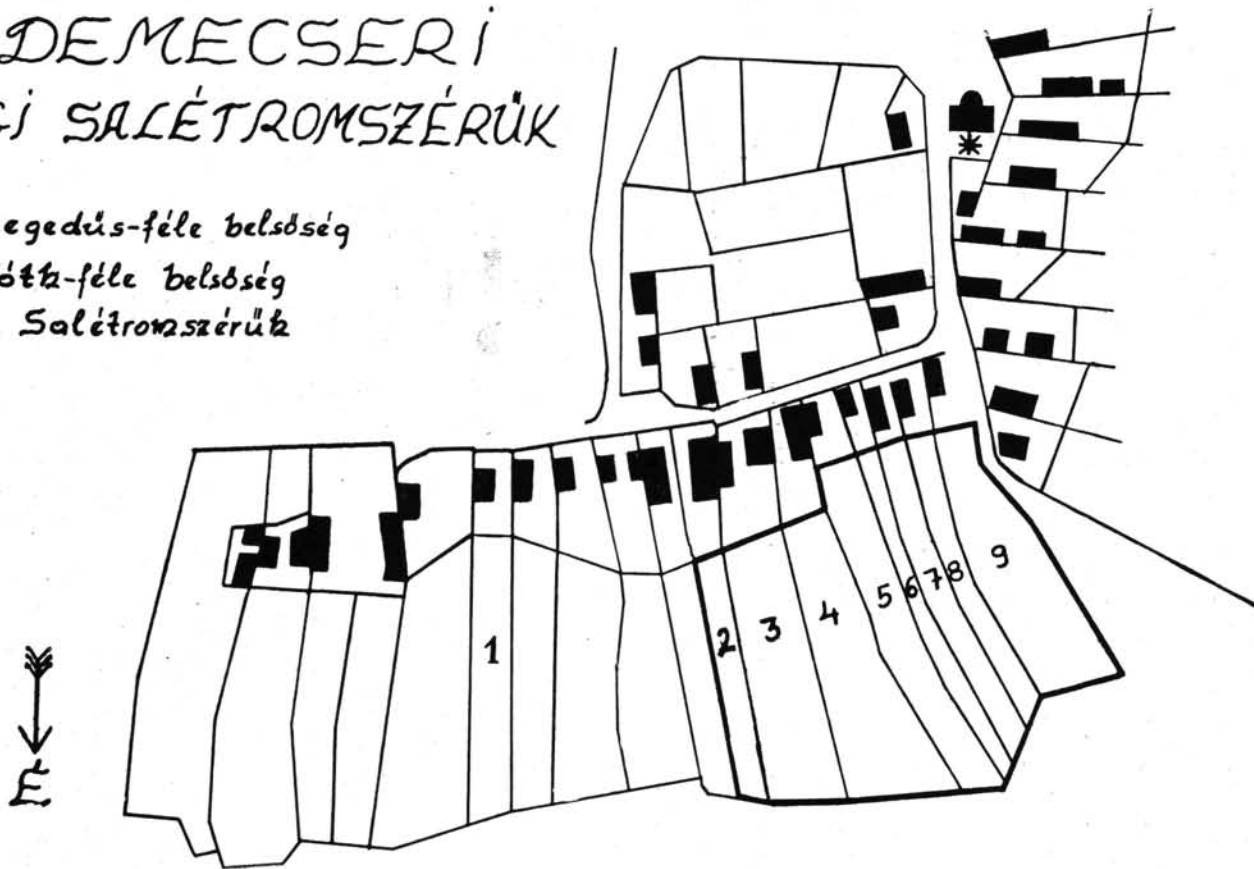
¹⁰² Arch. Rákóczián. II. k. 40.

¹⁰³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 35. 1786.

¹⁰⁴ Zsilinszky—Treitz: A szikes talajok javítása c. munka I. r. 107.

DEMECSERI RÉGI SALÉTRÓMSZÉRŰK

1. Hegedűs-féle belsőség
2. Tótk-féle belsőség
- 2-9. Salétromszérűk

20. kép. Demecseri régi salétromszérűk

volna keverni az altalajjal. Ha tehát az ekét használták futóhomokkal be nem temetett szérűhely készítésénél, véleményem szerint csak a talaj és a ráhordott homok összekeveréséhez használhatták. A szérű gazdája a homoknak a szérű felszínén való puszta szétterítésével kárt is csinált volna magának. A talajból kivirító (kiütköző) salétrom betakarítása alkalmával tisztátalanságként a szokottnál több földet (homokot) gyűjtött (vagy gyűjtetett) volna össze: az nemcsak a takarításnál, hanem a kilúgozásnál is szaporította volna a felesleges munkát.

A salétrom fogatos kaparóval való összegyűjtési módját magát nem tartom célszerűtlennek. Annál kevésbé valószínűtlennek! De nem tartom általánosnak. A szegény jobbágyok még egy-egy boronát sem igen mondhattak a magukénak, nemhogy egy agyafúrt mesterember kaparó szerkezetét. Még szervezkedés útján sem. Megelégedtek ők a salétrom gyűjtéséhez ugyancsak alkalmas primitív seprűkkel és gereblyékkel.

A Szabó József és Treitz Péter által említett lófogatos salétromkaparó különben is kifejezetten a földesúr szerszámkészletéhez tartozott¹⁰⁵.

A fogatos kaparót egyébként Szabó József szerint esteli munkaidőben használták¹⁰⁶. Az ebben az időben való használatát természetesnek lehet mondani. Akkor ugyanis a szérűn a salétromkristályok már összeestek. Esetleg a földön jégkéreg módján össze is álltak. Ezzel ellentétben az általánosnak mondható hajnali időbeli salétromgyűjtéshez, amelynél a salétromvirágok még megvoltak, célravezetőbb volt a seprű.

Kéziratoss forrásaimban is több ízben salétromseprő helyről és salétromseprőről esik szó. Azért is tagadtam és tagadom azt, hogy Szabó József és Treitz Péter itt tárgyalt salétromszérű és munkaleírásai olyanok volnának, amelyeknek az ismeretében el lehetne mondani, hogy a falusi salétromszérűk és szérűbeli munkák úgy és csakis úgy mentek volna végbe, ahogy ők azt megírták.

Forrásaim egyikében azokon túlmenőleg szó esett bizonyos bírói lefoglalás alá került, rakásba rakott salétromporokról¹⁰⁷. Másikában már arról is szó van, hogy a salétromporok számára porszént (porszint) is készítettek¹⁰⁸. Harmadik forrásomban arra is találtam adatot, hogy az 1728. évben nemcsak egyes salétromfőzőknek, hanem egy-egy község salétromfőzőinek sem volt üstjük¹⁰⁹. Ebből természetesen követezik, hogy a port a kállói salétromházba főzetlen állapotban is bebeszállították.

A falusi salétromfőző helyeket karámoknak vagy kalyibáknak nevezték. Ezek szabadkéményes zárható helyek voltak.

Aminek az ismeretében — azt hiszem — a salétromkarám név jelentése is tisztázva van már számunkra¹¹⁰.

¹⁰⁵ Szó szerint: Mike-Pércsen... az illető urak minden tudvágyas utazónak kérdéseit a legnagyobb avatottságra mutató feleleteikkel földeríteni szokják... A Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 229.

¹⁰⁶ A Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 230.

¹⁰⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. III. Fol. 317. N. 1886. 1795. év.

¹⁰⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 35. 1786.

¹⁰⁹ Például Demecsernek sem volt az 1728. évben. Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 30. N. 208. 1729.

¹¹⁰ Szarvas—Simonyi: M. nyelvtört. szótár II. k. 126. hasáb: Karám: turgurium. Annyit teszen, mint gulyiba vagy gunyhó.

A sziléziták istállókból, lakószobákból stb. kihordott földjét gájföldnek nevezték. Ezt előbb kilúgozták, azután főzés által besűrűsítették. Az így nyert salétromot gájsalétromnak mondták¹¹¹. Tizenkét szekér gájföldből átlagban egy mázsa gájsalétromot főztek¹¹².

A salétrom iskolákban való készítéséről a kállói kerületből adatot nem kaptam. A debreceni kerületben volt az szokásos. Ott azt a kilúgozott gájföldekből gúlaformán rakták fel. Nevük permete volt. Rétegezve, kétharmad rész földből és egyharmad rész hamuból készítették¹¹³.

12. A szikről és annak a salétromfőzésben való szerepéről szükségképpen többször szóltam itt. A szik neve azonban (különböző formákban) csak, mint szennynek (a salétrom szennyének) a neve került be tanulmányomba.

Ennek ellenére sem lesz itt felesleges róla beszélnem. Amit azonban lehetőleg szabolcsi vonatkozásban és csak szűk keretek közt igyekeztem megtenni.

A szik vagy sziksó víz tartalmú szénsavas nátrium ($\text{Na}_2\text{CO}_3 + 10 \text{H}_2\text{O}$). Ha vízátcsapató volt a talaja, azon a salétromhoz hasonlóan kivirágzott. A mesterséges szóda felfedezése előtti időben maga is becses áru volt.

Egy úrbéri irat szerint Kemecsen a vargák és szappanfőzők részére már az 1772. évben is eladásra separték a széksót¹¹⁴. Ez az adat valószínűvé teszi azt, hogy a salétromseprés a sziksóseprési munkák nyomán indult meg. A szakemberek ugyanis az utóbbi munka vizsgálata alkalmával könnyen rájöhettek, hogy a kivirágzott sziksónak értékes kísérője volt a salétrom. A két vegyületet csupán el kellett választani egymástól. Hogy eközben csupán a keresettebb salétrom megtartására törekedtek, az már magától értetődött.

A sziksó vagy szóda főzése könnyű, a salétroménál jóval könnyebb munka volt. Csupán a vízben kellett azt feloldaniok és a földes részétől megtisztítaniok.

A sziksófőzés természetesen csak nagyban volt jövedelmező. Azért élelmes vállalkozók a főzésre alkalmas szikes helyeket kibérelték.

Tudomásom szerint Szabolcsban az első szódabérleti szerződést Bercelen, az 1798. évben kötötték¹¹⁵.

Széksótermő tavakat kisbirtokosoktól is béreltek. Az utóbbi helyek bérlői a szikszűrűket nyomás idején sem kerítették be. Csupán az állatok itatóhelyét jelölték ki, s a pásztorokat intették nagyobb ügyeletre¹¹⁶.

Egy peres eljárás során a bérlő versenytársa azzal a kifogással akarta a pert a maga javára eldönteni, hogy a bérlő a bérelt területen levő székporseprő helyeket csak kis részben nyesette fel s tisztította

¹¹¹ A Természettudományi Társ. évk. 1841—1845: II. k. 224—225.

¹¹² Debreceni Áll. Lt.: Különböző irományok: 2009. sz.

¹¹³ A Természettudományi Társ. évk. 1841—1845: II. k. 226. Ugyanott salétrom-plantage, plantage-üzlet, gyarmat-üzlet és plántás-üzlet nevekkal említi. A permetéket pedig „debreceniesen” piramisoknak is mondja.

¹¹⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Urbéri iratok. Magyar nyelvű kiegészítés.

¹¹⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 3. N. 903. 1803.

¹¹⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 3. N. 903. 1803.

meg, hogy a szódát így nem sziksból, hanem a sziksós vízből főzeti; aminek nagyobb bizonyosságára azt is megemlítette, hogy ehhez a munkához vízemelő eszközöket is használt¹¹⁷.

A szódavizkút (szódás vizet gyűjtő gödör) az 1829. évre már általánossá vált. A kemecsei szódafabriká (szódagyár) területén akkor már a szódás víz méringelésére három kutat használtak¹¹⁸.

Érdekes az a nagyhalászi adat is, amely szerint a bérlő a bérelt Fertő tó területéről a Tisza árját (az árterületére tavasszal kiáradt vizét) gáttal rekesztette ki¹¹⁹.

Egy-egy fabrika rendszerint két-három lakóházból, egy nagy főző karából, egy másik főzőházból, egy-két hamutartó házból, egy szódaégető épületből, egy porszínből, egy-két földalatti kunyhóból, egy istállóból, egy kis ólból és egy kútból állott. Ezek leírásából kitűnik, hogy az épületek olcsó anyagokból készültek: „Földfalasok” (esetleg fecskéfészék rakásokak vagy tölgyfaágasosak is), deszkaoldalasok, fenyőfaszarufások, nád- vagy deszkatetősök voltak. A földalatti kunyhókat és a kutat természetesen kihagytam a számításból. Az épületek egyikének-másikának a neve a salétromfőző telepekéivel azonos. Az építési anyagok felhasználása tekintetében azonban már aligha volt különbség köztük és a salétrombeli épületek építési anyagának felhasználása között. S ebben a tekintetben többé-kevésbé eligazítónk is lehet¹²⁰.

Az 1810. évben a szódafőzést királyi bányai jussnak próbálták minősíteni. A megye felirata alapján azonban az Udvari Kamara elállott ettől a szándékától¹²¹.

Egy 1802. évvel keltezett térkép szerint a megyében Bercel, Halász, Nyíregyháza, Sényő, Sima, Szent Mihály és Újfehértó községekben voltak széksófőző fabrikák¹²².

A szódafabrikák működése a mesterséges szódagyártás versenye következtében az 1850-es évek közepén szűnt meg.

13—15. Egy Szabolcs megyei helytörténetíró, Görömbei Péter szerint Nagykálló községben volt egy salétromgyár, s ezt a gyárat az 1666. évben alapították¹²³.

Az írónak ezt az állítását nem tudom magamévá tenni. Nem azért, mert az én adataim egyikében sem fordul elő a salétromgyár név, és nem is azért, mert a község és az abban levő vár salétromgyűjtő tevékenységéről az 1679. évnél, salétromfőző (gyártó?) munkájáról pedig az 1704. évnél korábbi adataim nincsenek, hanem azért, mert a községnek és várának ilyen irányú tevékenységét és munkáját végvidéki helyzetük-nél fogva az 1660. évnél korábbra, az 1500-as évek végére kellett tennem¹²⁴.

¹¹⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 3. N. 903. 1803.

¹¹⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: A Horváth-féle iratokkal együtt levő Kömmerling-irat. Ugyanitt olvasható: Ahol fű nem terem, széksó seprés végett (kiadják bérbe)...

¹¹⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Horváth—Kömmerling-féle iratok. Kiss Elekre vonatkozó rész.

¹²⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Horváth—Kömmerling-iratok.

¹²¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XIV. Fol. 15. N. 4. 1810.

¹²² Nyh. Jósza András Múzeum térképei közt fekvő id. Sexti András-féle térkép.

¹²³ Magyarország vm. és v. Szabolcs vm. k. 153. lap.

¹²⁴ I. Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 94. N. 90. 1679. II. Orsz. Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. 1704. év.

Az író különben az 1660-as évszámot forrás megjelölése nélkül említette. Így feltétlen érvényességűnek tekinteni nem is lehet.

A salétromgyűjtő és főző helyet egyébként írták salétromfőző karámnak (az 1704. évben), salétromháznak (1705-ben), salétromos háznak (1705-ben), salétromeresztő officinának (1706-ban), salétromfőző officinának (1707-ben), armamentúrának (szertárháznak, 1715-ben), salétromfőzőháznak (1804-ben), salétromofficiumnak (1806-ban), sóinspektor házának (a XIX. század végén — a XX. század elején), aszerint, hogy írás vagy beszéd közben rendeltetésére vagy egyik-másik épületének nevére voltak tekintettel¹²⁵. (21. kép.)

Ebben a salétromházban a termelés korai szakaszában tiszántúli termelési központot láttak. Az ország körzeti szervezése idején a hozzá közeleső salétromtermelő községek és városok kerületi központjává tették. Az 1809. évig Debrecent is hozzá osztották be¹²⁶. Az 1810. évben azonban pénzügyileg már utóbbinak alárendelték¹²⁷.

A salétromház az 1704. évben a várban volt. Kilenc helyiségből állt. Az első helyiség tapaszos-fakéményes volt. Katlanokra helyezett üstökben itt főzték a salétromot. A második helyiségben a megeresztett tiszta salétromot szárították. Ez is fel volt szerelve üstökkel. A harmadik helyiségben az „eresztetlen” és „készítetlen” salétromot tárolták. Az egész padlós (deszkás) volt. A helyiségnek az a része azonban, ahova a „készítetlen” salétromot öntözgették, oldalán is deszkás volt. A negyedik helyiség a munkások szállása, az ötödik és hatodik helyiség alkalmazotti lakás volt. A hetedik helyiség a kettő közös pitvara. A nyolcadik és kilencedik az alkalmazotti lakások külön-külön kamarája.

A salétromház felszerelése közül a fontosabbak és érdekesebbek voltak: a kádak, a salétromeresztő hosszú fateknők, a csöbrök, a rézkanalak, a szárító üstökre való fedő táblák, a száraztó fatáblák, a salétrommérő mázsácskák, a salétrommérő dézsácskák, a salétromszedő lyukacsos fenekű dézsa, a vaslapocka, a vascsákány, a porhordó taliga és a fakávás kút¹²⁸.

A salétromház az 1704. évben még királyi fiskusi tulajdon volt¹²⁹. Az 1705. évben Lányi Pálnak bérletbe adta II. Rákóczi Ferenc. Ugyanekkor elrendelte, hogy az épületet nyerstéglával (vályoggal) körülkeríttesse, azt magát a tüztől is oltalmazza, a helyet és annak jövedelmeit szolgálja. Őrzésére négy hajdút is kirendelt¹³⁰. Még ebben az évben azt is parancsolta, hogy a várban új salétromházat építsenek¹³¹.

¹²⁵ Salétromfőző karám: Orsz. Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. Salétromház: Arch. Rákócziánum. I. k. 545. Salétromos ház: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. Bp. 1898. 529. Salétromeresztő officina: Arch. Rákócziánum. II. k. 40. Salétromfőző officina: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 7. N. 82. 1706. Armamentura: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 16. N. 28. 1715. Salétromfőző ház: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 4. N. 702. 1804. Salétromofficium: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Nagykálló község iratai 1806. Sóinspector háza: l. 21. kép.

¹²⁶ Debreceni Áll. Lt.: Különböző irományok: 1681.

¹²⁷ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74: Szám. Diár. Júliusban már Debrecenből utáltak ki a kállói ház szükségére 2000 Ft-ot.

¹²⁸⁻¹²⁹ Orsz. Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. 1704.

¹³⁰ M. Gazdaságtört. Szemle. Bp. 1898. 529.

¹³¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 6. N. 43. 1705.

Az 1707. évben Ramocsaházi György előterjesztést tett Károlyi Sándornak, hogy az épületek javítását sürgősen végezzék el, egyszerűs mind a salétromház végében készített, vékonyan megtapasztott, új épületet zsinddel fedessék be. A vékony tapasztás említéséből arra lehet következtetni, hogy az épület falát sövényrel készítették. A praefectus (Ramocsaházi) a generálistól (Károlyitól) kétezer forintot kért a falusiak lúgos, vagyis eresztetlen salétromja beváltására és egy salétrommesternek, valamint nyolc legényének a fizetésére. Felhívta a figyelmét arra is, hogy az 1706. évi őszi futás (vereség) előtti időben lúgozatlanul maradt vont por lúgját a lágyulásban (fagy nélküli időben) alkalmuk lenne kifőzetni. (Február 13-án kelt az előterjesztése.) Ehhez a munkához kétszáz szekér tűzifára lenne szükség. A salétromfőzők fa híján hevernek. Egy szekér fáért 75 pénzt kell fizetni; amit a német idejében 12—16 poltúrán szoktak a salétromházhoz szállítani. A megye segítségét kell kérni. Amikor a járó marha a fűből eleget ehethet (tehát a tavasz előrehaladtával), bizonyos, hogy a parasztemberekől is tudnak venni elég fát. Májusig nincs is hát szükség a munkácsi rabnémet salétromfőzőkre. Addig kilenc magyar is elvégzi a munkát. Májusban azonban már eljön a porvonás ideje a kállói várban. Akkor a bástya rakáson levő (lábánál leomlott, kissé elterült) földjét az árokba levonatják a megye embereivel. Ahol ezt már megtették, a nedvesség a földet (port) felverte. A bástya pora lúgjában nagyobb mértékben fekszik majd a salétrom, mint a szérún sepré porében¹³².

A bástya alja megvonását a fagy bekövetkeztéig lehetett folytatni¹³³.

Az omladékok salétromban való gazdagságát végeredményben a primitív viszonyok közt egészen természetesnek tartott latrinahiánnyal lehet és kell magyarázni. Az ilyen várrészek (omladékok) nagyon alkalmas vagy éppen megszokott félrevonuló helyekké válhattak bizonyos alkalmakra.

Ramocsaházi György előterjesztéséből kitűnik az is, hogy a vont port nem kellett iskolába rakatni. Az árokokban nedvességgel való felverése (áterése) után lehetett lúgot készíttetni belőle, majd kifőzetni. Hogy hozzá hamut is kellett használni, azt nem említette, mert magától értetődőnek tartotta.

Ezek után valószínűnek látszik, hogy az istálló, lakóház stb. földjéből nyert salétromnak a későbbi hazai gájsalétrom neve a kövér jelentésű „geil” és a trágya jelentésű „die Geile” német szavakkal van összefüggésben.

Az 1709. évben lerontották a kállói várat. Bizonyos, hogy a benne levő salétromházat sem hagyták épségben¹³⁴.

Egy 1704. évi adat szerint a városban (községben), a váron kívül két salétromszérű volt s ezen a két szérún már csak kádakat írtak össze. Bizonyosága ez egyrészt annak, hogy a községben ismerték a salétrom szérún való seprését is. Másrészt annak, hogy a szérúk egy részén a salétromot általában csak lúgozták¹³⁵.

¹³² Géresi Kálmán: Károlyi-család oklevéltára. Bp., 1897. III. k. 605—606.

¹³³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 7. N. 82. 1706.

¹³⁴ Magyarország vm. és v. Szabolcs vm. k. 154.

¹³⁵ Orsz. Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. 1704.

Az 1715. évben (tehát nem sokkal a rombolás után) már készen állt a községben a salétrom begyűjtésére egy armamentúrának (szertárnak) nevezett épület¹³⁶. Ez idő után érdemes adatokat csak az 1779. évből tudok említeni: ekkor Fekete Gábor volt a salétromház inspektora. Huszonötödik éve állt már az intézmény szolgálatában, hogy elbocsátották. Ugyanekkor volt a házban pénztáros, főző legény és bodnár is. Ezeket tanúkként hallgatták ki Fekete ügyében. Egy Szén (Schén vagy Schön?) nevű igazgató rendeletére ez idő tájban hoztattak egy nagy üstöt a házba. Négyannyi volt az űrtartalma, mint a régi üstöknek. A benne megeresztett salétrom azonban erőtelen volt. A királyi depozitumokban (lerakatokban) nem fogadták el a benne főtt salétromot egyszer megeresztett salétromként. Azért továbbra is a régi üstökben főzték azt. Az inspektor bűne az volt, hogy azt mondta: a németeket a karámból (salétromházból) el kell veszteni. Németek alatt az igazgatót és annak az inspektorságra törő fiát értette.

Az inspektor háza különben a telepen volt. Kertjében gyümölcsfák álltak. A salétromtelepet senki nem őrizte¹³⁷.

Az 1783. évi katonai térképen a helyét nem jelölték meg. A térkép kísérő iratában sem emlékeztek meg róla.

A salétromház a Dókakútnál volt; a mai Deák Ferenc utca északkeleti részén, egy nagy mocsár szélén.

Az 1786. évben a kállói salétromkerületről tettek említést. Ugyanekkor, mint felügyelőnek, Fáy Ferencnek a nevét jegyezték fel¹³⁸.

Az 1798. évben báró Vay Miklós generális, mint császári és királyi főzetési adminisztrátor lett a salétromház ügyeinek legfőbb intézője¹³⁹.

1805-ben a salétromfőzés üzleti éve márciusban kezdődött, februárban végződött. A főzést azonban csak áprilisban indították meg s január végén már lezárták¹⁴⁰. Az 1805. és 1806. években Braun József az inspektor. 1809—1822-ben Naményi Gábor volt a ház vezetője ugyanolyan minőségben. 1809-ben Hanvai Szabó János lett a praktikánsa. 1818-ban ideiglenesen, 1822-től állandóan ugyancsak ő a salétromház inspektor¹⁴¹. 1824-ben meghalt Vay Miklós, a salétromkészítés lelkes szervezője¹⁴².

Kállót ugyan 1711-ben közigazgatásilag a megyébe olvasztották, az 1723. évi LXXVII. törvénycikk rendelkezése alapján pedig a Kállay-családnak is visszaadták, a salétromházat azonban továbbra is meghagyták a salétromigazgatóság használatában.

¹³⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 16. N. 28. 1715.

¹³⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Inquisitiones IX. Fasc. IX. A. N. 225. 62. sz. A tűzveszélyességre való tekintettel valószínűtlennek kell mondanom Szücs István debreceni történetírónak azt az állítását, hogy Nagykállóban deszkabódékban tisztálták a salétromot. S ezt annál inkább megtehetem, mert már II. Rákóczi Ferenc fejedelem is nem fölösleges óvatosságból még a telep kerítését is vályogból csináltatta.

¹³⁸ Debreceni Áll. Lt., Különböző irományok: 1472. sz.

¹³⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 481. N. 4. 1798.

¹⁴⁰ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R. 74: Szám. Diár.

¹⁴¹ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R. 74: Szám. Diár.

¹⁴² Nagy Iván: Magyarország családai. Pest, 1865. 104—105.

A község a Kállay-családdal való eredménytelen és költséges pere ellenére is továbbfejlődött. Beépített helyei a XVIII. század végén és a XIX. század elején már a külterületen épült salétromházig nyúltak ki, amivel a legkülönösebb viszályoknak váltak okozóivá. A község előjárósága ugyanis kifogásolta, hogy a tűzveszélyes salétromházzal szomszédos Kovács György nevű nemes, megintése ellenére is pipázott a saját udvarán¹⁴³. Egy Kállay Péter nevű földesúr pedig ugyancsak a tűzveszélyességre való tekintettel kérte a megyét, hogy engedélyezze a salétromháznak Kálló belterületén kívül, saját költségére való megépítését¹⁴⁴. Az első ügy elintézési módjáról nincs tudomásom. A másodikról azonban már határozott értesülésem van: Vay Miklós nem járult hozzá, hogy az épületet áthelyezzék. Így maradt minden a régiben.

Az 1828. évben a salétromház éghető részét 6000 Ft értékkel biztosították¹⁴⁵.

A kállói alkerületi és debreceni salétromházak egyazon érdekelttség birtokában voltak. A salétromtermelésre tehát ugyanazon munkamenetük is volt: a) Kilúgozás. b) Kiejtés. c) Befőzés. d) Nyerskristályosítás. e) Első eresztés. f) Mosás. g) Második eresztés. h) Utómunkák.

a) Kilúgozás. Ezt a munkát a salétromszérűn vagy a permetetéren 10—12 kiscsebres szalma- és homokszűrő kádakban végezték. A kiscsebrek 50 itcések, vagyis 42,42 literesek voltak. A kádakból hat állt egy vonalban. Fenekük felett, a dongáikon egy-egy nyílás volt. Ezeket fadugóval lehetett elzárni. A kádak úgy voltak felállítva, hogy a beléjük töltött folyadék a nyílásokon alkalmazott közös csatornán át egy különálló, földbe ásott kádba ömölhetett. A sorban álló hat kádba mindenké előtt a separt port öntötték be, majd megdöngölték. Aszerint, hogy az nedves vagy száraz volt, 4—5 kiscseber (180—210 liter) vízzel megöntözték. Tíz-tizenkét óra múlva a nyílásokból a dugókat kihúzták. A nyers lúg rajtuk keresztül kifolyt és a csatornán át a kádba ömlött. A lúg mechanikailag fertőzetlen, víztiszta és többé-kevésbé sárgás volt.

A kilúgozás a központban és a fiókoknál (falusi salétromseprő helyeken) egyformán történt. Különbség itt egyedül a munkaidőben volt. A központban ugyanis a kilúgozást télen is végezték, a fiókoknál azonban ebben az időben leálltak vele.

b) Kiejtés. A nyers lúgot a gyárban nagy hombárokba (faedényekbe) gyűjtötték össze. Egy-egy edénynek a hossza 12—15 láb (azaz 3,80—4,80 méter), szélessége 7—8 láb (2,20—2,50 m), magassága 3—4 láb (0,95—1,26 m) volt. Ezekből az edényekből a nyers lúgot szivattyúk segítségével egy 25 csebres (azaz 1060 literes) rézkazánba szivatták át. Ott 80 Celsius fokra hevítették. Akkor a lúg már forni kezdett. E munkák közben fahamuból a salétromföld módján ugyancsak lúgot készítettek. Ezt a lúgot általában ejtszernek nevezték. Ha készen volt, belőle a szükséges mennyiséget a salétrompor lúgjához hozzáöntötték. Ezután kevés idővel a tüzeléssel felhagytak. Kiejtés után a lúgot hombárba merték. Itt tizenkét óráig állt. Eközben kihűlt és megtisztult.

¹⁴³ Nagyállói Ref. Egyházközség irattára: Nagyállói község jegyzőkönyve. Egyetlen darab.

¹⁴⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XVI. Fol. 226. N. 96. 1812.

¹⁴⁵ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R. 74: Szám. Diár.

A karámosok a kiejtést nem végezték. A nyers lúgot csak kristályosításra főzték be.

c) Befőzés. A kiejtett tiszta lúgot 35 csebres (azaz 1485 literes) rézkazánokba öntötték. A fölöttük levő csorgót lúggal ugyancsak megtöltötték. A kazán alá tüzet raktak, s azt 4—5 napon, éjjel-nappal táplálták. A kazánokból elpárolgott víz helyett a csorgó csapján át annyi lúgot eresztettek, hogy a buzogva fővő lúg a szintjét megtartsa. A konyhasó a harmadik napon már kezdett kiválni. Akkor egy nyéllel ellátott, kilyuggalt réztárcsával kimerítették, s hogy oda ne süljön, egy kissé ék alakúra faragott farúddal kavargatták. Negyedik napon hozzáöntötték az előbbi állításból megmaradt anyalúgot, mire erős habzás állt be; az úszó habrészeket leszedték és habos kalapba gyűjtötték. Ez az edény a kazánfal karimáján álló kis faedény volt.

Amikor a lúg 48—50 fok tömörséget elért, a főzést abbahagyták. A karámosok nem méregették a lúg fokját. Körműkre vagy egy baltára cseppentettek belőle, ahol az megmerevedett. Ha a lúgcsepp a próba helyén, mint valami kemény test csúszott le, akkor a lúg jó volt. Ha pedig lágy faggyú módján mozgott rajta, akkor nem volt megfelelő, s tovább kellett főzni.

A befőzött lúgot állító kádakba merték át, ahol 5—6 óráig tartották. A lúgból ezalatt több idegen rész váltott ki.

d) Nyerskristályosítás. Amikor a lúg anyyira lehűlt, hogy a melegét bedugott ujjal ki lehetett bírni, kristályosító üstökbe merték át. Ezek 1 $\frac{1}{2}$ —2 akós (azaz 81,45—108,60 literes) rézedények voltak, s nemcsak itt, hanem a későbbi kristályosításnál is használatosak voltak. Benne negyvennyolc óra alatt teljesen kihűlt a lúg. A salétrom is kivált és szilárd alakban az edények falára rakódott. Így két terméket nyertek: a salétromkristály tömeget és az azt körülvevő anyalúgot. Az utóbbit leöntötték, s hogy a kristályok közül lehetőleg kifolyjék, két-két üstöt egymáshoz támasztva a kalap nevű faedény fölé helyezték. Az anyalúgot egy újabb salétromfeldolgozás alkalmával a c) fejezetben említett befőzésnél használták fel. A nyers kristályokat még ennek a feldolgozásnak a következő két szakaszánál, az e) fejezetben említett eresztésnél vagy az f) fejezetben említett mosásnál vették munkálatba.

e) Első eresztés vagy fejtés: ha egy légsavas ezüsttel (légenysavas ezüsttel, AgNO₃-mal) végzett próba során úgy látták, hogy a nyers kristályban sok a konyhasó és egyéb chlorid, mosás előtt még egyszer át-kristályosították. Ilyenkor a nyers kristályokat a rézüstökből kitörték, s külön kádba gyűjtötték. Onnan a c) fejezetben említett munkánál használt rézkazánba tették át. A nyers kristály feloldásának annyi vízzel kellett végbemennie, hogy a chloridok egy része oldatlan állapotban maradjon hátra. Negyven mázsa salétromra kilenc akó (azaz 488,70 liter) víz öntése volt a legeredményesebb. A feloldást két órai tüzeléssel segítették elő. Azután a c) fejezetben említett állító kádakba, onnan a kristályosító üstökbe merték a lúgot. Miután a szilárd részek a folyadéktól elváltak, a termékek az egyszer eresztett (egyszer ejtett vagy szimpla) salétrom és az első eresztési lúg voltak. Az egyszer eresztett salétrom mosásba ment. Az első eresztési anyalúg a következő munka során képződött mosóvízzel lett befőzve.

f) Mosás. A salétromanyagból kevés chlórvegyületet ezzel a munká-

val is el tudtak távolítani. A kristályokat egy hűvös levegőjű külön teremben, hideg vízben mosták át. A salétromot akkor kétfenekű hordóba helyezték. Hét-nyolc mázsára öt akó (271,5 liter) vizet öntöttek. Ezt azonban egy előző gyártási folyamatból visszamaradt tisztázási anyag-lúggal is helyettesíthették. Az anyalúgnak erről a fajtájáról a mostani gyártási folyamatleírásban a g)-vel jelzett fejezetben lesz szó. Az oldás a lefolyása alatt a környezettől tetemes mennyiségű meleget vont el. Ezt a hőmérséklet süllyedése révén is lehetett érezni. A víz a salétromból az első fok esése alkalmával még csak 8—10 részt olvasztott fel. A konyhasót azonban már egészben, a más chloridokat pedig nagy részben feloldatta. Ha a légsavas ezüst a mosott salétrom oldatát tej színűvé tette, az oldószernek 2—3 óráig is elegendő volt a salétromon maradnia. Ha pedig az említett vegyület gomolyokat választott ki belőle, egy egész éjjelen át kellett még rajta hagyni.

Amikor a mosás ideje elmúlt, a hordó csapját kinyitották, a mosóvíz lefolyt. Ha ezt a vizet és az első eresztési anyalúgot együtt befőzték, homoksalétromot kaptak. Erre a külön munkára nyáron ritkán, ősszel, amikor a beváltás jóval erősebb volt, hetenként is sor került.

A homoksalétrom apró volta miatt a chloridoktól könnyen tisztult.

A mosásból kikerült salétromban már nem maradt konyhasókristály, de maradtak a hézagok közt chlórvegyületoldatok. Amennyiben a salétromot könnyűszerrel való olvadása miatt tisztára mosni nem lehetett, a mesterek kénytelenek voltak azt még egyszer átkristályosítani.

g) Második eresztés vagy tisztázás. A salétromot rézüstökben félórás főzéssel felolvasztották. Nyolc icce (6,9872 liter) mésztejet öntöttek hozzá. Ezzel az oldat szerves részeit megkötötték, amelyeknek nagy része a fenékre szállt le, kisebb része azonban a felületen úszkált. Utóbbiakat habszedővel szedték le. Amikor a habzás megszűnt, az üstöt a tűzről leemelték, s telt állapotban a mellékterembe vitték. Tartalmát még melegen egy rézszűrőn át egy másik kristályosító üstbe öntötték. Hogy a kijegesedés nagyon gyorsan be ne fejeződjék, az üstöt szalmatárcsával befedték. Az üstben a mészcsepadék a fenékre szállott, a salétrom pedig az üst oldalán vált ki. Az anyalúgot leöntötték. Ezt, mint mondtam, a mosásnál is előszeretettel alkalmazták. Az üstöket páronként egymáshoz döntve, egy-egy kalap fölé állították.

h) Utómunkák. A lúgrészeket két napon át csepegni hagyták. A nagyobb kristályokat kiválasztották és kitörték. Erre azért volt szükség, mert a belsejükben még volt anyalúg. A lúgot magát az f) és g) fejezetben leírt munkamenetben felhasználták. Az üst szilárd tartalmát formája után salétromharangnak mondták. Ennek a szűkebb részéről az üst fenekén képződött piszkosszürke színű szerves mészvegyületeket lekaparták. Így az egész salétromharang színe fehér és üvegfényű lett. Ezután a pincébe vitték. Ott ugyanis a hőmérséklet alacsony volt, levegője pedig páradús. Itatóspapírral fedett hamurétegre helyezték és hat napig rajta hagyták. Ez idő alatt az anyalúg a kristályok közéről kifolyt.

A pincéből a harangot a szárítóba vitték, majd pedig lejtős, karimás asztalra borították.

Ezekután a harangot fakalapáccsal összetörték, s négy napig az asztalon kiterítve száradni hagyták.

Ha a légsavas ezüstpróba az oldatot megopálosította (égszínkékre festette), mint kétszer tisztított salétromot hordóba rakták¹⁴⁶.

Egy 1834. évi adat szerint a salétromházban nemcsak a falusi salétromfőzők által termelt salétrom beváltásával és tisztításával foglalkoztak. Hanvai Szabó János inspektor Nagykálló területén üzemi munkáltatásra is készítettett salétromszerűket¹⁴⁷.

Az 1848/49. évi szabadságharc idejében a nagykállóiak maguk is foglalkoztak salétromfőzéssel¹⁴⁸.

Ugyanezekben az években Tóth József volt a salétromház inspektora¹⁴⁹.

A nagykállói salétromház működését az 1851. évben leállították, a működési területéhez tartozó salétromfőzőket felhívták, hogy salétromukat a debreceni salétromházba szállítsák¹⁵⁰. A telepet magát parcellázták.

Az ezután történt dolgokból itt már csak a következő kevés számú adat érdekelhet bennünket: a debreceni salétromház legfőbb intézőségéről a Vay-család az 1854. évben lemondott. A kormány (osztrák kormány) saját kezelésben vitte tovább az ügyeket. Még abban az évben elhatározta, hogy a salétromfőzésnél használt eszközöket a termelőknek becslési áron átadja, és azoknak az árára ötévi törlesztési időt engedélyez¹⁵¹. De hogy a kormánynak ez az elhatározása nem minden esetben ment végbe, annak bizonyossága az, hogy két ibronyi család, amelyről az előzőekben szóltam, az 1862. évben a főzési munkák abbahagyása után a kölcsönzött üstjét a legfőbb salétromtermeltető szervnek visszaadta¹⁵².

A kállói kerület salétromtermelési adatai közül legteljesebben az 1805. évi maradtak fenn. Ezek szerint a kállói karám és szárítóház földjéből készített nyers salétrom súlya 119,47 mázsa volt. Ebből a tiszta salétrom 61,45 mázsa volt. A karámosok beszolgáltattak 766,74 mázsa nyers salétromot. A sziléziták 9,23 mázsát adtak be. A két tétel összesen 457,54 mázsa tiszta salétromot adott. A sziléziták beadtak még 145,55 mázsa egyszer eresztett salétromot. Ebből 104,86 mázsa tiszta salétrom lett. A kállói kerületben ezek szerint 623,85 mázsa tiszta salétromot gyártottak.

A debreceni kerülethez csatolt acsádi salétromszerűn 12,96 mázsa nyers salétromot termeltek. Ebből 8,04 mázsa tiszta salétrom lett. Az ugyanehhez a kerülethez csatolt Búd, Dada, Dob, Polgár, Szent Mihály és Újváros községekben dolgozó sziléziták 152,21 mázsa nyers salétromot szolgáltatottak be. Ebből 123,29 mázsa tiszta salétrom lett. Ezek összege 131,33 mázsa tiszta salétrom¹⁵³.

¹⁴⁶ Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 232—236.

¹⁴⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 32. csomó, 871. darab.

¹⁴⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 49. csomó, 402. darab.

¹⁴⁹ A nagykállói ref. Ek. egyik 1849. évi halotti anyakönyvi bejegyzése alapján.

¹⁵⁰ Szücs István: Szabad királyi Debrecen város történelme. Bp., 1871. III. k. 817. lap.

¹⁵¹ Szücs I.: Sz. k. Debrecen v. tört.: III. k. 817. lap és a nagykállói Tisza-féle adat.

¹⁵² Szücs I.: Sz. k. Debrecen v. tört.: III. k. 817. lap, valamint egy nyíribronyi ref. egyházközségi házassági anyakönyvi bejegyzés. Az utóbbi szerint az ot-tani adatközlő Petró István szülei 1862. április 29-én léptek házasságra; ezzel az adattal nemcsak a salétromfőzés ideje, hanem a kölcsönzött üst visszaszolgáltatásának az ideje is beigazolódt.

¹⁵³ Tiszántúli Ref. Egyházkerület Kvt., R 74: Szám. Diár.

Az 1805. évben tehát Szabolcs megye területén 755,18 mázsa tiszta salétromot gyártottak.

A SZABOLCS MEGYEI SALÉTROMFŐZÉS VÁZLATOS TÖRTÉNETE

A salétromnak, mint a XVI. század végi—XIX. század eleji hadviselés és bányaművelés nélkülözhetetlen anyagának a termelését az állami főhatalom tényleges birtokosai általában nagy becsben tartották. E főhatalmat a magyar szabolcsi földön kisebb-nagyobb megszakításokkal a Habsburg-házból származó királyok tartották kezükben. Csak egy-egy nemzeti szabadságharc alkalmával került át más kézbe, Bethlen Gáborhoz, I. Rákóczi Györgyhez, Thököly Imréhez, II. Rákóczi Ferenchez, Kossuth Lajoshoz és az általuk vezetett alkotmányos állami szervekhez. Ilyen időkben az uralkodók a szabolcsi salétrom felett természetesen nem rendelkezettek.

A szabolcsi salétromfőzésről szóló első hiteles adatom is szabadságharc idejéből, az 1620. évből való. Ebben tudatja a Bethlen Gábor fejedelem hatalma alá kerülő Szepesi Kamara a már ugyanannak a fejedelemnek hatalma alatt álló Szabolcs megye rendivel, hogy Thut Mihály deákot a megye területére salétromvásárlásra küldte ki, egyszersemind kérte tőlük, hogy nevezettet munkájában messzemenően támogassák¹⁵⁴.

Az időrendben ezután következő, 1631. évi keltezéssel ellátott levélben azonban salétromügyben már a II. Ferdinánd király szolgálatában álló Szepesi Kamara megbízottjaként Tahy Gáspár tokaji kapitány írt a király hatalma alá vetett Szabolcs megyének. Az iratban egy salétromszállítmány minőségét kifogásolta a kapitány. Ennél az esetnél szándékos minőségrontást látott fennforogni. Véleménye szerint ugyanis a salétromfőző jobbágyok ezzel a tetteikkel azt akarták volna elérni, hogy a Kamarát salétromuk vételétől elriasszák, s így azt és a következő készítményüket privátusoknak (magánosoknak) adhassák el. Ez az eljárás szerinte egyenesen kihívó volt. Annál inkább, mert az ilyen igen gyenge minőségű salétromot szolgáltató jobbágyoknak a földesuraik is pártjukat fogták. Utóbbiak közül egynek, bizonyos Bogdanj (Bogdányi) Györgynek, mint legrosszabb példaadónak a nevét külön is megemlítette. Ezután kérte a megyét, hogy erős büntetés kilátásba helyezése mellett parancsolja meg a jobbágyoknak, hogy a salétromot igazabban csinálják¹⁵⁵.

Az 1632. évben egy még súlyosabb ügyben II. Ferdinánd király maga írt le a megye uraihoz. Levelében, annak a megemlítése után, hogy a salétromtermelők nemcsak Felső-Magyarországba, hanem külföldre is vittek eladásra salétromot, szigorúan megparancsolta, hogy a jövőben sem pénzért, sem cserébe, sem akármi más fogással ezt meg ne tegyék. Sem monopóliumokat (kereskedelmi egyedáruságokat) az országban ne gyakoroljanak, hanem minden salétromot a fegyveres ügyekkel foglalkozó királyi hivatalokba adjanak be, ahol azoknak az árát készpénzzel fogják kifizetni¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 38. N. 22. 1620.

¹⁵⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 49. N. 26. 1631.

¹⁵⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 50. N. 27. 1832.

Az 1644. évben a szabolcsi földön a főhatalmat a szabadságharcosok élén álló I. Rákóczi György fejedelem gyakorolta, és ezt meg is tartotta az 1648. évben bekövetkezett haláláig. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a salétromot Erdélybe és kapcsolt részeibe kellett beszállítani¹⁵⁷.

Az 1676. évben I. Lipót király nevében a Szepesi Kamara intézkedett. A salétrom elidegenítési tilalmát megszigorította azzal, hogy az előállítók abból még a gyűjtőknek és az őrlőknek sem adhatnak részt¹⁵⁸.

Az 1679. év februárjáról keltezve Lipót király maga utasította a megyét, hogy Kállóból, az ott összegyűjtött 100 Centenary salétromot haladéktalanul szállíttassa Tokajba. Az idő és az út rosszasága miatt ez rendkívül nehéz feladat volt. A megye egyik előadója egy mellékelt iratban leplezetlenül így írt róla: A parancsolat „hallatlan”. Az „egész V(árme)gyének ártalmára van.” A politikai körülmények ismerete alapján fel lehet tenni, hogy az illető ezeket a szavakat a „bujdosók” harci sikerei következtében merete papírra vetni¹⁵⁹.

Az 1683. évben már Thököly Imre kérte a megyét a salétrom szállítására. A kassai Czaiház részére Kállóból kiutalt salétromot megint csak a tokaji várba kellett szállíttatnia. Ezt azonban a megye az ugyancsak korai (március középtáji) rendelkezés ellenére sem kifogásolta¹⁶⁰. Az 1692. évben Lipót király szabadalomlevéllel ellátott salétromfelügyelőjét, Etzinger Jánost a salétromféleségek és a por (puskapor) előállítási munkáiban megakadályozták. Ezért a király a bűnösök testileg és lelkileg való megbüntetését kívánta a megyétől. Azonkívül a dolgok állása szerint a salétromkészletük elkobzásával is szigorítani akarta a büntetést¹⁶¹.

A király azonban belátta, hogy a drákói szigorúsággal sokra nem mehet. Azért a jobbágyi terhek könnyítésével próbált a munkásokra hatni. A király akaratát Freundlich Mátyás közvetítette a megyéhez. Eszerint a táborozások (háborúskodások) idejére a vectúrák (szállítások) és quartélozók (beszállások) ellen mentesítsék a megye hét salétromfőző faluját. A falunevek közül egyedül Demecsert említette meg. Az időrendben ezután következő adatok alapján azonban a névsort Kálló, Apagy, Bogdány, Ibrány, Ibrony és Tass nevekké teljessé lehet tenni¹⁶².

Az 1703. évben a kurucok vezére, a későbbi magyar és erdélyi fejedelem, II. Rákóczi Ferenc kezébe került a szabolcsi föld feletti hatalom. Ő mindenképp előrendelte, hogy a szabolcsi salétromfőzők csak a hadak számára való naturálék (természetbeliek) adminisztrációjával (szolgáltatásával) terheltesse¹⁶³. A nagykállói inspektor egy salétromfőző körzeti beosztási szabályrendelet értelmében elfogatott bizonyos ibrányi főzőket, akik salétromukat Nagykálló helyett Debrecenben akarták értékesíteni. Négy ökrüket és nitrumukat elkobozta. Maguknak pedig külön büntetést helyezett kilátásba¹⁶⁴.

¹⁵⁷ Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. Bp., 1898. VI. k. 488, 499 és 500.

¹⁵⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 94. N. 81. 1676.

¹⁵⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 97. N. 90. 1679.

¹⁶⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 101. N. 79. 1683.

¹⁶¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 110. N. 179. 1692.

¹⁶² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 110. N. 167. 1692.

¹⁶³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 5. N. 65. 1704.

¹⁶⁴ Arch. Rákócziánium I. k. 270. lap.

Az 1704. évben a fejedelem a kállói salétromos házat Ramocsaházi Györggyel inventáltatta (lajstromoztatta) és conscribáltatta (összeíratta)¹⁶⁵. 1705-ben a kállói salétromos házat Lányi Pálnak bérbeadta. Élete és jószága elvesztésének terhe alatt megtiltotta azonban, hogy a fiscuson (immáron a Rákóczi Ferenc-féle kincstáron) kívül akár nyers, akár kész salétromot kiadjon. A bányavárosoknak azonban a saját költség megtérítésével, hivatalos szervek közbejöttével leendő átadás mellett a szükséges salétrom kiadását engedélyezte. A salétrom beváltási és továbbadási árát szabályozta. A régi salétromszerűk nyersanyagának hat, az újakénak hét magyar forintért leendő beváltását elrendelte. Ugyanakkor tisztítottan az előbbinek tizenhárom, az utóbbinak tizennégy magyar forintért való továbbadását is elrendelte. A ház őrzésére négy hajdút rendelt ki¹⁶⁶. A salétromnak hordókba való rakásánál a 120 font tizta súlyt tette kötelezővé¹⁶⁷.

Az 1706. évben Hellenpach Jánost bízta meg a fejedelem a tiszántúli salétrom beszedésével¹⁶⁸. Districtuális commisszáriusoknak (kerületi biztosoknak) pedig Erdődi Zsigmondot és Nyárádi Zsigmondot állította a salétrominspektor mellé. Rájuk bízta a portörök vásárlásának ellenőrzését. Ugyanekkor jogtalanoknak és károsnak mondta azt is, hogy egy-egy községben 5—6 gazda főzi a salétromot és ezzel szemben ötven-hatvan gazda próbálja magát a főzés címén a megye és a haza szolgálata alól mentesíteni¹⁶⁹. Valószínűnek látszik, hogy ezeknek a felelőtlen embereknek ellenőrzése is a kommisszáriusok feladatává vált. 1707-ben a salétromfőző helyeket összeíratta a fejedelem¹⁷⁰. Ugyanabban az évben Ramocsaházi György értékes jelentést küldött Károlyi Sándornak a kállói salétromfőző ház állapotáról és szükségleteiről. Ebből a munkácsi rab (hadifogoly) németek salétrommunkára való alkalmaztatása rendkívüli érdekességű adat. Az emberek rongyosak, írta, hacsak mondér köntöst nem adnak nekik, munkára nem alkalmazhatják. Sok hónapi fizetésükön lehetne egy-egy öltöző köntöst venni számukra. A piacon pedig nem mindenkor találnának kenyeret, a székben azonképpen nem találhatnának húst. A földet emelő embernek pedig elegendő étel nélkül nem lehet sokáig dolgozni. Ajánlotta megoldásképpen, hogy a prófontházból adjanak nekik kenyeret és lisztet, a városból (Kállóból) pedig naponként adjanak nekik egy-egy félfont húst¹⁷¹. Ugyanebben az évben a fejedelem a salétrom beváltási árának a rendes kifizetését szorgalmazta¹⁷².

Az 1709. évben — mint említettem — lerombolták a kállói várat. Vele együtt elpusztult az officina. Egy későbbi (1715. évi) királyi rendeletből kitűnik, hogy a Nagykálló környéki községek lakosai a salétromot a rombolás előtt széthurcolták. Aminek a beadására utólag (hat év múlva) kötelezték is őket. A rendelet egyúttal megemlítette azt is, hogy a széthurcolt salétromból nem kis mennyiséget a külfölddel összekötte-

¹⁶⁵ M. Gazdaságtört. Szemle. Bp. 1898. évf. 529. és köv. lapjai.

¹⁶⁶ M. Gazdaságtört. Szemle. Bp. 1898. évf. 529. és köv. lapjai.

¹⁶⁷ Arch. Rákócziánium I. k. 182.

¹⁶⁸ Arch. Rákócziánium II. k. 228.

¹⁶⁹ Károlyi-cs. oklevéltára. V. k. 374—375. 1706.

¹⁷⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 8. N. 44. 1707.

¹⁷¹ Károlyi-cs. oklevéltára. V. k. 60.

¹⁷² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 7. N. 80. 1706.

tésben álló Debrecen városába is szállítottak. A királyi kormány azért a szabolcsi részen állomásozó Montecuccoli fegyveres légiónak legszigorúbban megparancsolta, hogy az ilyenféle merészségek megakadályozására mindent kövessen el. A megyénél pedig elrendelte, hogy a lakosokkal tudassa: ami salétromot házaikban bármilyen módon összegyűjtöttek, a kállói szertárba, fizetés ellenében szállítsák be¹⁷³.

1716-ban III. Károly király a megyét a legszigorúbban megintette, hogy a hét salétromtermelő község lakosaira salétromszérújeik után kivetett havi egy forint adót, amellyel a parasztokat a salétrommunkától elriasztja, törölje el. A török háborúra való tekintettel azok munkáját inkább teljes erejével segítse elő¹⁷⁴. A megye ennek ellenére sem törölte el egy ideig teljesen a salétrom adóját. Az 1728. évben például egész évi teljesítményképpen a nagy szérükön üsttel dolgozók adóját 45 krajcárban, a nagy szérükön üst nélkül dolgozókéét 36 krajcárban, a kis szérükön üst nélkül dolgozókéét pedig 8 krajcárban állapította meg. Az adó mértékét az 1730. évben azonban fenti sorrendben már 12, 6 és 4 krajcárra szálította le¹⁷⁵.

Ugyancsak az 1716. évben Entzinger császári puszkapor- és salétromfelügyelő megbízottjának, Bolfort Péter Pálnak támadt egy rendkívülinek látszó vitája Jármly Andrásossal, Bogdány község egyik birtokosával. Bolfort ugyanis a mondott időben az említett községben az embereivel salétromföldeket készíttetett. Jármly pedig e munkások salétromgyűjtését leállította azzal, hogy a megyebeli porciójukat (adójukat) előbb fizessék ki¹⁷⁶. Bolfort egy királyi fiskusi tulajdont képező bogdányi pusztá kúria salétromszérúje bérlőinek az ügyében járt el. Jármly pedig, mint bogdányi járásbeli szolgabíró intézkedett a megye dolgában, s a salétrommunkát arra az időre akarta leállítani, míg a bérlők a foglalkozásuk után kivetett, s már esedékessé vált adótartozásukat ki nem fizetik.

1717-ben királyi rendelet jelent meg, melyben III. Károly megparancsolta, hogy azok a tulajdonosok, akiknek birtokán kártétel nélkül salétromot akarnak ásní, a méltányosságnak megfelelő ellenszolgáltatás lefizetése esetén, a kiváltságolt salétromásókat semmiképpen se merészeljék megakadályozni. A salétromásók maguk pedig salétromaikat egyedül a pénzverdékhez és fegyvertárakhoz tartoznak elfogadható áron beadni. A kiszállításokat pedig föltétlen elkobzással és az ügy nagysága szerinti büntetéssel, végső esetben halálbüntetéssel is lehet vagy sújtani¹⁷⁷.

A salétrom és puszkapor készítését és árusítását Mária Terézia királynő 1742-ben részletesen szabályozta. Eszerint a mesterséggel és eladással csak megbízható emberek foglalkozhattak. Az árusításához főtűzéségi hivatali és tanácsi engedély volt szükséges¹⁷⁸.

II. József 1786. évi leirata értelmében a megye név szerint felhívta salétromtermelésre azokat a földesurakat, akik véleménye szerint salétromkészítésre alkalmas földdel bírtak. Ezek többségétől azt a választ kapta, hogy ha birtokukban alkalmas földet találnak, vállalják a salétrom

¹⁷³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 16. N. 28. 1715.

¹⁷⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 17. N. 42. 1716.

¹⁷⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 30. N. 208. 1729 és Fasc. 31. N. 241. 1730.

¹⁷⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 17. N. 43. 1716.

¹⁷⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 18. N. 6. 1717.

¹⁷⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 43. N. 299. és 312. 1742.

előállítását. Voltak azonban olyanok is, akik ellentmondtak azzal a megokolással, hogy a salétromfőzésre alkalmas helyük és földjük, sőt fájuk sincs. Így tettek a bulyiak is. A nádudvariak pedig azzal utasították el a rendeletet, hogy erdejük nincs, annak az árendálását pedig a külső kommunitás (a külbirtokos nemesek) nélkül nem vállalhatják¹⁷⁹.

A salétromtermelő községek száma azonban határozottan emelkedett. A vállalkozók ez alkalommal inkább a jobbágyok és taksások közül kerültek ki. A birtokos nemesek nagy többsége csak a földjét adta át salétromtermelésre. Ezért hivatkozott azután két orosi salétromfőző, Karámos Tamás és Illyés a megyéhez intézett panasziratban, hogy szérűjük helyét őfelsége foglaltatta nekik. A fejlődést azonban az is előmozdította, hogy a jobbágyok használatra kapott szérűi után az árendát kezdetben a cassabéli urak (vagyis a salétromház vezetői) fizették¹⁸⁰.

Az 1779. évben egy Szén (Schön) nevű osztrák származású ember volt a salétromigazgató¹⁸¹. Az 1780. évben gr. Kállay János lett a salétromásítás és készíttetés igazgatója¹⁸². 1783-ból De Pauli Lipót nevét említik, mint igazgató nevét¹⁸³.

Az 1784. évben a Helytartó Tanács rendeletet adott ki az iránt, hogy a salétromfőzők a salétromsót konyhasó helyett ne árusítsák, mert az tisztátalan állapotában az emberek egészségére ártalmas¹⁸⁴.

Az 1790. évben a megye utasította követeit, hogy az országgyűlésen emeljenek szót amellet, hogy a salétromművelést ne igyekezzenek királyi joggá tenni. A földesuraknak továbbra is szabadságuk legyen hozzá¹⁸⁵.

A vita az országgyűlés beavatkozása nélkül fejeződött be. A salétromkészítést éppen úgy nem sorolták a királyi bányai jussok közé, mint a szódafőzést.

1795-ben De Pauli Ferenc salétrominspektor (De Pauli Lipót jogutóda) panaszt tett a megyénél amiatt, hogy a salétromfőzőktől bizonyos tartozások fejében azok rakásba hordott salétromos földjeit lefoglalták¹⁸⁶.

1798-ban elrendelték a salétromfőzők összeírását¹⁸⁷. Ugyanebben az évben báró Vay Miklós tábornok I. Ferenc királytól a szabad ég alatt heverő földekből 30 000 mázsa salétrom készítésére és megeresztésére nyert engedélyt. A Királyi Kamara tanúsító levelét a megyének bemutatta. Kijelentette, hogy más hazafiakat kész felvenni társaságába. A megye nyolc tagú bizottságot küldött ki a bejelentés megvizsgálására¹⁸⁸. A bizottság helyesnek találta Vay Miklós tervét, s elhatározta, hogy pártfogólag közhírré teszi. Egyszermind azt is elhatározta, hogy a tervet a szomszédos megyéknek is ajánlja¹⁸⁹.

1799-ben Vay Miklós kijelentette, hogy a salétromtermelésre csak olyan községek lakosaival szerződik, akik De Paulival nincsenek szerző-

¹⁷⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 14. 1736.

¹⁸⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.

¹⁸¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Nagykálló község iratai.

¹⁸² Debreceni Áll. Lt.: Különböző iratok: 1686. sz.

¹⁸³ Debreceni Áll. Lt.: Különböző iratok: 1701. sz.

¹⁸⁴ Debreceni Áll. Lt.: Különböző iratok: 1720. sz.

¹⁸⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. I. Fol. 207. N. 1197. 1790.

¹⁸⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. III. Fol. 317. N. 1886. 1795.

¹⁸⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 416. N. 37. 1798.

¹⁸⁸ Nyh. Áll. Lt. Szab. a: Proth. IV. Fol. 481. N. 4. 1798.

¹⁸⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 483. N. 25. 1798.

déses viszonyban¹⁹⁰. A megye ugyanazon évben meghatározta a salétromfőző jobbágyok terrágiumát. Ezt a szilváskertek béréhez hasonlította. A salétromtermő területek egy köblöseért ugyanannyit tartozik a jobbágy fizetni, mintha egy köblös szilváskertet használna. Ennek pedig abban az időben 30 krajcár volt a haszonbére¹⁹¹. Vay Miklós bírói jótállás mellett a régi karámépítőknél 10—15, az újaknak 20—25 Ft előleget engedélyezett¹⁹².

A megye az 1800. évben azt a határozatot hozta, hogy azoknak a jobbágyoknak, akik két vékásnál (800 négyszögölnél) nagyobb területen termelnek salétromot, két marhájuk után hat esztendőre elengedi az adó fizetését. Továbbá azt a kedvezményt adta, hogy a salétromfőzés szokásos idejétől, tavasztól október végzéséig forspontra nem hajthatók. A földesurakokat felszólította, hogy akik mázsánként 12 garas terrágiumot vesznek, embereik robotját (úrbéri szolgálai munkáját) készpénzre fordítsák, s a főzést maguk is eszközölgék. Azt a kívánságát is kifejezte, hogy az állandó salétromfőzők mentesek legyenek a katonáskodástól, s ha valamelyik főző pedig a salétromkultivációját félben hagyja, annak salétromföldjét a földesúr más salétromfőzőnek átadhatja. A salétromfőzők a depozitóriumok (lerakóhelyek) fa- és rézedényeinek vitelért készpénzzel fizessenek nekik. Ahol a házakból a salétromot főzés végett kihordják, oda más földet vigyenek vagy a ház birtokosának egy-egy szekér föld vitelért 2—2 garast fizessenek. A házban esett károkért pedig kártérítést adjanak. Ahol a salétrommunkához nem értenek, a helységek-ből egy-egy embert 2—3 hónapra (amíg a manipulációt, kezelést, gyártási módot tökéletesen megtanulja) a debreceni karámba kell küldeni, ahol rájuk különös gond lesz fordítva. Munkájukért még 8 Ft-ot is kapnak¹⁹³. Egy 1801. évről keltezett ibronyi községi irat pecsétjén a salétromfőzés van ábrázolva. A főző ember egy rúddal kavarja a tűz felett levő üstöt¹⁹⁴. A salétromfőzés tehát népszerűvé vált.

Az 1804. évben azonban a salétromszérűk már erősen megfogyatkoztak. Kevés salétromot adminisztráltak, s a salétromfőző házak a directio (igazgatás) tetemes kárával heverőben voltak¹⁹⁵.

Utána következő évben már a termelés visszaesésének az okát is elmondták. Nem nagy divatjában volt az 1804. évben a termelés, számoltak be egy okiratban, mert a víz uralkodott, s a főzők sem tartották felettébb hasznosnak a munkát, ezért minden erejüket a földművelésre fordították¹⁹⁶. Tasson azonban még egyéb okát is adták ennek. A földesurak a taksásházak földjének kihordására és feldolgozására jelentkező szilézitáknak nem engedték meg a munkát¹⁹⁷. A bogáti salétromfőzők közt előfordult olyan eset is, hogy valaki azért hagyott fel a főzéssel, mert a szerűje túlságosan messze feküdt a lakásától¹⁹⁸.

¹⁹⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 584. N. 96. 1799. 1800-ban azonban megegyezett a salétromtermelésre vonatkozólag az örökösökkel.

¹⁹¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 584. N. 97. 1799.

¹⁹² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 808. N. 34. 1799.

¹⁹³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. V. Fol. 123. N. 196. 1800.

¹⁹⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 4. N. 20. 1804. Az okirat keltezése 1801.

¹⁹⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. VIII. Fol. 229. N. 181. 1804.

¹⁹⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IX. Fol. 105. N. 87. 1805.

¹⁹⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IX. Fol. 191. N. 46. 1805.

¹⁹⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IX. Fol. 251. N. 92. 1805.

1807-ben Demecser, Pátroha, Tass, Ibrony és Apagy lakosainak három évvel meghosszabbították salétromfőzési kedvezményüket¹⁹⁹.

1808-ban a magánosan álló salétromfőző kalyibák feltörése miatt kellett intézkedniök a hatóságoknak²⁰⁰.

Ugyanakkor a salétromukat a Tiszán át csempésző sziléziták ellen hoztak szigorú határozatokat. Aki egy ilyen csempészt feljelent, mondoták, 100 Ft-ot nyer. Sőt az is ebben a jutalomban részesül, aki jelenti, hogy őt egyik vagy másik csempész csempész-útra szekeresnek meg akarta fogadni²⁰¹.

1809-ben a salétromosokat a hadsereg részére assentálták (jóváhagyták), de mesterségük folytatására visszaeresztették otthonukba²⁰². Ugyanabban az időtájban azonban egy Puskás András nevű salétromfőzőt katonának adtak. Az ember vétke felől a megye külön érdeklődött²⁰³.

1810-ben a salétromadminisztráció vicedirektora Szunyogh Demeter volt²⁰⁴.

Az 1811. évben a salétromfőzés bécsi tanulására adnak lehetőséget²⁰⁵. Ugyanebben az évben a megye panaszt tesz a nádorispánnál amiatt, hogy a só (a konyhasó) a sóházakban annyira megfogyatkozott, hogy azok bezárattak és a sóházak ajtaján naponként zörgetőknek fontonként sem adattatik só, mely miatt a mint hitelesen jelentetett, kénytelenítettnek sokan a szegények só helyett salétromlúggal élni vagy pedig maguktól a sót egészen elfogván, testbeli nyavalyákban és a legnagyobb inségekben esni²⁰⁶.

Az 1824. évben meghalt Vay Miklós, a salétromfőzés lelkes irányítója²⁰⁷.

1824-ben az acsádi főzők panasszal fordultak a megyéhez, hogy a salétrominspektorok minden tizedik mázsa salétromot elveszik tőlük. Erre az ügy tisztázása után azt a választ kapták, hogy a salétromot az edények reparációjára (javítására) szokták levonni²⁰⁸.

1832-ben Hanvai Szabó János kállói salétromügyelő a megyétől egy újonnan készítendő szérúhöz munkára 10—12 rab naponként való kibocsátását kérte²⁰⁹.

1834-ben Demecser község salétromtermő földdel nem bíró lakosai panaszt tettek a megyénél a salétromfőzés ideje alatti szerfeletti megterhelhetőségük miatt. Rendelet volt ugyanis arra, hogy a salétromfőzők József naptól (március 19-től) András napig (november 30-ig) a közmunkák alól kivéssenek. Ugyanekkor azt kérték, hogy őket a salétrommunkák ideje alatt csak felényire vegyék igénybe a közmunkáknál, mint eddig tették. A megye az ügy elintézését rábízta a szolgabíróra²¹⁰.

¹⁹⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XI. Fol. 311. N. 71. 1807.

²⁰⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XV. 33. N. 45. 1811.

²⁰¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XII. Fol. 336. N. 11. 1808.

²⁰² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XIII. Fol. 142. N. 29. 1809.

²⁰³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XIII. Fol. 300. N. 12. 1809.

²⁰⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XIV. Fol. 246. N. 18. 1810.

²⁰⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XV. Fol. 82. N. 35. 1811.

²⁰⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XV. 33. N. 45. 1811.

²⁰⁷ Nagy Iván: Magyarország családai. XII. k. 104—105. lap.

²⁰⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XXVIII. Fol. 266. N. 172. 1824.

²⁰⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 32. csomó, 871. darab. 1832.

²¹⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 39. jegyzőkönyv, 474. levél, 1144. sz.

21. kép. A nagykállói sóinspektor háza

1836-ban szabályozták a salétrom árulását : csak az 1807. évi rendelettel engedélyt nyert egyének árulhatták ezután a salétromot²¹¹.

Az 1842. évben a Szent Mihályban lakó gr. Dessewffy Emil írt Debrecenbe Váradi Szabó Jánosnak, a császári és királyi salétrom adminisztráció főinspektorának 223 Ft 52 kr salétrompénz megfizetése iránt, amelyet egy szállításból kifolyólag még ki kell részére fizetni²¹².

Kossuth Lajos pénzügyminiszter 1848. április 26-i rendeletében tudtára adta a megyének, hogy br. Vay Miklóst (az elhalt nagy salétromtermelés-szervező azonos nevű fiát) az erdélyi határ, a Tisza és a Maros folyók közt fekvő részek miniszteri biztosává nevezte ki. Egyszersmind az iránt is felhívást intézett hozzá, hogy a salétromtermelésnél használt földeknél a birtokváltozást jelentse be²¹³.

Ugyanezen év május 28-án kelt rendeletében pedig értesítette a salétromtermelőket, hogy új szabadalmas levelüket a miniszteri biztostól átvehetik²¹⁴. Szeptember 26-án a miniszterelnökség a régi tűzérési hadparancsnoksági pátenseket érvényteleneknek mondotta ki. A megyét pedig a salétromtermelés előmozdítására hívta fel²¹⁵.

A salétromművelőknek a nemzetőri szolgálat alól felmentést adtak.

²¹¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 40. jegyzők. 86. levél, 446. sz. 1836.

²¹² M. Tudományos Akadémia: 39/1954. növedéki napló.

²¹³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 48. csomó, 680 darab. 1848.

²¹⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 48. csomó, 630. darab. 1848.

²¹⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 48. csomó, 1411. darab. 1848.

A felmentő iratokban demecseri és nagykállói lakosok nevei vannak felemlítve²¹⁶.

Az 1850—51-es években Ragsky Ferenc, Moser István és Szabó József tudósok a bécsi katonai kormány megbízásából beutazták a magyar salétromfőző vidékeket. Köztük Moser István volt a legmozgékonyabb. A büdi adatok is neki köszönhetőek²¹⁷.

A katonai kormányt a salétrom (kálisalétrom) chilei salétromból való gyártási módjának a híre készíthette erre a lépésre. Ezzel kapcsolatban valószínűséggel azt is el lehet mondani, hogy a hazai salétrom kevésbé eredményes és sokkal drágább termelési módja miatt határozta el a kormány 1852-ben a salétrommonopólium megszüntetését.

A salétrom szerűn való termelésének a leállítása azonban csak a füst nélküli lőpornak a hadseregben való rendszeresítésével, az 1880. év után történhetett meg. Ezt annál inkább elmondhatjuk, mert ez az idő a nyíregyházi Pristyák Józsefné által élményképpen közölt idővel egybeesik.

BEFEJEZÉS

Tanulmányomban a salétromfőzés Szabolcs megyében való meghonosodásával, helyi módosulásával és mind annak, mind pedig ennek a szabolcsiak életére való kihatásaival foglalkoztam elsősorban. Ezeket nagy vonalakban a következőkben összegezhetem :

1. A szabolcsi salétromtermelés (főzés) a nagykállói vár véghelyi elszigeteltségéből adódott.

2. A várban magában csak porvonásos módszerrel dolgoztak.

3. A legrégebb hivatalos iratokban és a Mária Terézia-korabeli propagandakönyvekben csak salétromásásról esik szó. Bizonyos tehát, hogy azok szerkesztői előtt csak az ásásos salétromtermelési módok voltak ismereteseek.

4. Ezek közül a ház és az istálló földjének salétromtermelés céljából való ásását nálunk is gyakorolták. Hanem ez a termelési mód csak az idegenek (szilézíták) termelési módja volt, s meglehetősen későn honosodott meg.

²¹⁶ Nyh. All. Lt., Szab. a: 48. csomó, 1469. darab. 1848. és 49. csomó, 402. darab. 1849.

²¹⁷ M. Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845. II. k. 228. lap. Meg kell itt említenem Szabó Józsefnek egy különös utalását: nevezett a salétromszerűk fekvésének a lakóhelyek fekvésétől való függetlenségét Moser adatai alapján igyekezett tisztázni. Pedig az arra vonatkozó adatok gyűjtésére — kiküldetése alapján — neki is alkalma lett volna. Emellett nemcsak a Moser által vizsgált tiszamenti lápokot, hanem a községektől ugyancsak messze fekvő nyírségi szikes tavakat is módjában lett volna bejárni. Ezután nem tartom valószínűtlennek, hogy bizonyos szabolcsi omladékokon készített salétromszerűket ugyancsak nem saját élményei alapján említett meg. Ezt annál inkább el lehet mondani, mert az általa említett Bogdányból ilyenféle adatokat a legodaadóbb kutatásaim ellenére sem találtam. Viszont Nagykállóval kapcsolatban értesültem, hogy ott volt ugyan omladékból való salétromtermelés, de ez nem a „város” (mint romváros) omladékán, nem is a „vár” (mint „romvár”) omladékán, hanem egy harcra készen álló vár földbástyái lábánál történt. Ott az időjárás következtében lecsúszott, trágyássá tett földtömeg „megvonásával”, szabályos szerű készítése nélkül nyerték a salétromot.

5. A sziléziták közül kivált munkások, amilyenek a Kótajban rekedtek is voltak, a megszokás alapján már más módon (a seprés által) begyűjtött salétromanyagot is ásottnak mondták.

6. Egy 1704. évről keltezett okiratban világosan kimondták, hogy a kállói várban csak a főzőalkalmatosságok és eszközök voltak találhatóak, a szérük kint, a „városban” feküdtek. Szabolcs megyében tehát a szérükön való salétromseprést, mint a salétrom alapanyaga gyűjtésének egyik módját, már a XVIII. század legelején is ismerték.

7. Mivel pedig Mária Terézia királynő salétromszakértője, Haeckel István, maga sem tudott tájékoztatást adni a salétrom szérún való előállítási módjáról, azt Kálló környékén kifejlesztett salétromkészítési módnak lehet tekinteni.

8. A salétrom seprés által való gyűjtésére a Kálló vidéki sziksóseprés ismeretében vállalkozhatott az első salétromseprő mester: a sziksó és a salétrom talajból való együttes feltörésének az ismeretében tehetett kísérletet a két vegyület elválasztására.

9. A salétrom új készítési módjának a falvakban való elterjedésére viszont a fiskusi (kincstári) birtokokon nyílt elsősorban lehetőség. Az 1704. évben, amikor a salétrom hét községben való termeléséről volt szó, Kálló, Bogdány, Demecser, Kék és Tass községek nevét a salétrom-termeléssel kapcsolatban, mint kisebb-nagyobb részben kincstári birtokok nevét találjuk megemlítve.

10. A salétromfőzés elterjedését Szabolcsban mindenekelőtt az mozgathatta elő, hogy általa a jobbágyok a ritkán látott pénzhez folyamatosan hozzájuthattak. Azután sorban: hogy a terhes megyei fuvarozásoktól, a katonai beszállásoktól, a katonai szolgálattól és bizonyos adónemek fizetése alól ideiglenesen vagy éppen állandóan is fel lettek mentve.

11. A salétromkészítés jellegzetes jobbágyi ipari munka volt. Mindvégig szervezetlen maradt. Az ezen munkát végző munkásoknál a céhrendszer nem fejlődött ki. A vele kapcsolatban említett karámbíróságot magát is csak közvetítő szervként lehet felfogni. Akár a későbbi gyári (pl. cukorgyári) megbízottak tisztségét. A gyár adta nekik a fizetést (esetleg jutalékot), a külön-külön dolgozó salétromosoknak közvetítette a gyár üzenetét, átadta nekik a küldött tárgyakat, esetleg tanácsokat is adott nekik. A salétromosok azonban így is meg tudták védeni érdeküket, a földesurasággal szemben a hivatalos helyeken való panaszok útján, a hivatalosokkal szemben pedig a főzéssel való leállással.

12. Mindenesetre el lehet mondani azt, hogy a magyarság szabadságharcjai szempontjából nem volt közömbös: vajon Szabolcsban főzték-e, vagy sem a magyar jobbágyok a salétromot.

Nyarády Mihály